

Аналітичне дослідження «Гендерний вимір війни»
проведено Аналітичним центром
Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем»
за підтримки Програми USAID «Справедливість для всіх»

Ця публікація була здійснена за підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках Програми «Справедливість для всіх».

Результати цього дослідження є висновками та позицією дослідницької команди і не обов'язково відображають погляди Агентства США з міжнародного розвитку або уряду Сполучених Штатів Америки.

Дослідження ґрунтувалося на проведенні юридичного аналізу обставин порушення прав цивільних осіб під час повномасштабної війни РФ проти України від 24 лютого 2022 року крізь гендерну призму та шляхів захисту прав постраждалих від війни. Зібрані матеріали будуть корисними для правників, працівників ЗМІ та представників громадських організацій, щоб враховувати гендерні аспекти під час роботи з постраждалими від агресії РФ проти України, а також представникам законодавчої та виконавчої гілки влади в процесі напрацювання програм підтримки постраждалих від війни.

Команда, що працювала над дослідженням:

Катерина Бусол, Марта Гавришко, Володимир Гончаров, Христина Думич, Марія Желтуха, Євген Крапивін, Артем Крикун-Труш, Ґаяне Нуріджанян, Ірина Сенюта, Катерина Шуневич.

За загальною редакцією

Катерини Шуневич

Інформаційний партнер

Радіо Культура

© Програма USAID «Справедливість для всіх», 2023

© Аналітичний центр «ЮрФем», 2023

Фіксуючи воєнні злочини, ведучи розслідування та переслідування військовослужбовців РФ за їх вчинення, ми точно бачимо патерни, які вказують на те, що насильство щодо цивільного населення відбувається за однією ознакою – українець.

Під час цієї війни від насильства не існує жодної захищеної категорії людей. Навіть від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, страждають різного віку чоловіки, жінки, діти.

Гендерно-правовий аналіз випадків порушення прав цивільних осіб під час збройного конфлікту та врахування гендерної складової під час розслідувань є одним з підходів, який Офіс Генерального прокурора націлений застосовувати відповідно до міжнародно-правових стандартів та найкращих практик.

Прокурори організують розслідування комплексно, досліджуючи кожен факт злочину в його контексті, у тому числі враховуючи гендерну складову.

На цьому фронті важливою є робота юристів і юристок, які аналізують ситуацію в цілому по країні, зокрема з історичною ретроспективою, і допомагають формувати цілісне бачення проблематики.

Генеральний прокурор
Андрій КОСТІН

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
КЛЮЧОВІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
АВТОРСЬКІ МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
Типові порушення російською федерацією законів та звичаїв ведення війни в агресії російської федерації проти України (Євген Крапивін)	10
Примусові переміщення, викрадення та депортації на окупованих територіях: гендерно-правовий аналіз (Володимир Гончаров)	19
Вивезення дітей на територію агресора під час повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України: юридична оцінка та наслідки (Марія Желтуха)	27
Руйнування цивільних споруд під час збройного конфлікту на території України: проблема відшкодування в гендерній перспективі (Христина Думич)	40
Порушення права жінок на медичну допомогу в умовах воєнного стану (Ірина Сенюта)	52
Сексуальні злочини у війнах росії проти України: історія, що повторюється (Марта Гавришко)	62
Сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом: воєнний злочин, злочин проти людяності чи геноцид (Артем Крикун-Труш)	76

Можливості використання результатів судової експертизи при доказуванні сексуального насильства, вчиненого під час повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України (Катерина Шуневич)	83
Компетенція міжнародних судів та її межі в забезпеченні відповідальності за сексуальне насильство під час збройної агресії росії проти України (Гаяне Нуріджян)	91
Російська агресія та індивідуальні репарації: потреби постраждалих та варіанти їх забезпечення за міжнародним правом (Катерина Бусол)	101

ВСТУП

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України лише збільшило кількість порушень прав людини, які вчиняють російські військовослужбовці та інші військові формування, які беруть участь у збройному конфлікті на боці рф, проти цивільного населення ще від 2014 року. І стосуються вони як чоловіків, так і жінок. Водночас інформації про кількість і варіативність злочинів немає ні в нас, ні в міжнародній спільноті. Адже злочинні діяння агресора на території України досі тривають, а до тимчасово окупованих ворогом українських територій доступу немає, відповідно й виявляти та документувати, розслідувати такі злочини досить проблематично сьогодні.

Аналітичний центр Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем» за підтримки Програми USAID «Справедливість для всіх» зібрав інформацію про порушення прав людини, які вчиняються систематично військовослужбовцями російської федерації та іншими військовими формуваннями, які беруть участь у збройному конфлікті на боці рф, з проєкцією їх впливу на чоловіків, жінок та дітей. **Мета дослідження** – здійснити гендерно-правовий аналіз випадків порушення прав цивільних осіб під час повномасштабної війни рф проти України, сформувані рекомендації щодо захисту постраждалих та притягнення винних до відповідальності.

Результати дослідження викладено в серії тематичних публікацій, підготовлених представниками та представницями юридичної спільноти. Автори/ки надають, зокрема, загальну оцінку злочинів військовослужбовців російської федерації та інших військових формувань, які беруть участь у збройному конфлікті на боці рф, на території України з юридичної та історичної перспективи, аналізують їх окремі види, які систематично вчиняються на території України, їхню природу та наслідки для чоловіків, жінок і дітей; розкривають питання притягнення до відповідальності в національних та міжнародних судах, можливості та шляхів відшкодування збитків, виплати репарацій. Окремим фокусом є сексуальне насильство, яке ворог використовує як зброю у веденні війни проти України, особливості його розслідування та доказування фактів вчинення.

Методологія. Дослідження проведено шляхом збору у відкритих джерелах (засоби публічної інформації, звіти міжнародних організацій, аналітичних центрів) інформації про вчинення порушень прав людини під час війни в Україні. Основою для *правового аналізу* та формування висновків і рекомендацій слугували офіційні дані органів державної влади України та чинне національне й міжнародне законодавство. *Гендерний аналіз* застосовано під час визначення, чи однаковою мірою окремі правопорушення вчинялися щодо чоловіків, жінок і дітей; чи впливають

культурні чинники та суспільні практики на неоднакове («вибіркове») ставлення до цивільних осіб, що проявляється у вчиненні щодо декого тих чи інших злочинів; чи національне і міжнародне законодавство створює умови для захисту цивільних осіб від порушень прав людини з урахуванням їх впливу на чоловіків, жінок, дітей.

Матеріали дослідження орієнтовані для використання правниками, представниками громадських організацій та медіа, щоб враховувати гендерні аспекти під час роботи з постраждалими внаслідок агресивної війни проти України, а також представниками законодавчої та виконавчої гілок влади під час напрацювання програм підтримки постраждалих від війни.

КЛЮЧОВІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Під час напрацювання законодавства та формування й реалізації політики:

- розробити і впровадити програми психологічної реабілітації та підтримки постраждалих від кримінальних правопорушень, вчинених російськими військовослужбовцями на території України;
- забезпечити постраждалим доступ до медичної допомоги, зокрема лікування, а також необхідних лікарських засобів і виробів медичного призначення;
- розглянути питання скасування монополії на проведення експертних досліджень та надання права приватним експертам проводити судово-медичні та інші експертизи з метою ефективного судово-експертного забезпечення правосуддя;
- ініціювати національні консультації щодо пріоритетів державної репараційної політики та забезпечити безпосередню участь у таких консультаціях різних груп постраждалих залежно від видів злочинів, віку, статі, ґендеру, регіону походження, релігії тощо, зокрема забезпечити залучення постраждалих із 2014 року, а не тільки після повномасштабного вторгнення. Залучення громадських організацій на всіх етапах цього процесу є також необхідним, але вони не повинні бути заміниками або ретлянсляторами позицій постраждалих;
- організувати детальні соціальні опитування щодо ставлення населення України до примирення, питань перехідного правосуддя та репарацій;
- забезпечити, щоб політика підтримки постраждалих не обмежувалась лише компенсацією, а включала й інші форми репарацій – реституцію, сатисфакцію, реабілітацію та гарантії неповторення;
- визначити категорії постраждалих, які потребують спеціальної підтримки – постраждалі від СНПК, діти, літні люди, люди з інвалідністю та інші. Репараційні програми мають розроблятися та впроваджуватися з максимальним урахуванням особливих потреб таких груп постраждалих;
- передбачити процедуру та форми отримання матеріального відшкодування для осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації на території України. Під час розробки законодавства враховувати неможливість дискримінації жінок

порівняно з іншими категоріями постраждалих через обставини, які склалися у зв'язку з російською агресією;

- розробити та впровадити процедуру набуття статусу постраждалої особи від сексуального насильства під час конфлікту в адміністративному порядку;
- проаналізувати можливості взаємодоповнення процесів кримінального правосуддя, встановлення істини та репарацій. Зокрема, щодо визнання вини, надання свідчень і готовності обвинувачених долучитись власними коштами до компенсацій чи в інший спосіб до заходів репараційного характеру;
- передбачити й забезпечити рівне право участі жінок та чоловіків у процесі ухвалення рішення щодо відновлення цивільної інфраструктури на регіональному та місцевому рівнях.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із посяганням на мир, безпеку людства та міжнародного правопорядку:

- забезпечити ефективне розслідування та притягнення до відповідальності винних у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених Розділом XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Кримінального кодексу України (далі – КК України);
- органам досудового розслідування належно кваліфікувати випадок сексуального насильства під час конфлікту за статтею 438 КК України, а не за статтями про зґвалтування (ст. 152 КК України), сексуальне насильство (ст. 153 КК України);
- при документуванні воєнних злочинів потрібно враховувати медичні воєнні злочини в медичній сфері. Факти про такі злочини мають бути піддані правовій оцінці і винні повинні бути притягнуті до відповідальності;
- уникати практики повторної віктимізації при проведенні кримінально-процесуальних процедур під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених російськими військовослужбовцями на території України;
- забезпечувати конфіденційність постраждалих та свідків на всіх етапах кримінального провадження.

АВТОРСЬКІ МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Типові порушення російською федерацією законів та звичаїв війни в агресії російської федерації проти України

Євген Крапивін

експерт JustGroup, експерт Центру політико-правових реформ

Воєнними злочинами є серйозні (грубі) порушення законів і звичаїв війни, які врегульовані міжнародним гуманітарним правом. Станом на 1 лютого 2022 року Офіс Генерального прокурора кваліфікував 65 293 кримінальні правопорушення за статтею 438 Кримінального кодексу України – порушення законів та звичаїв війни. Насамперед страждає від таких злочинів цивільне населення, яке систематично піддається невибірковим обстрілам або іншому непропорційному застосуванню військової сили. В умовах окупації російські військовослужбовці вдаються до вбивств, позбавлення свободи, катування, сексуального насильства, примусової депортації та мобілізації, створення «фільтраційних таборів» тощо – ледь не всього спектра воєнних злочинів, відомих у міжнародному гуманітарному праві. Не краща ситуація і з військовими на полі бою: проти українських захисників попри заборони застосовується будь-яке озброєння, включно із забороненим, а військовополоненим українцям відмовляють в імунітеті комбатанта, адже їх намагаються судити як кримінальних злочинців.

Російські сили завдають ударів по українській цивільній, промисловій та військовій інфраструктурі.
(прим. - ЮрФем)

Фото: [Alexander Ermochenko/Reuters](#)

Вступ. Збройна агресія російської федерації (далі – рф) щодо України розпочалась 19 лютого 2014 року¹. Протягом перших восьми років цього збройного конфлікту (війни) відбулась анексія Автономної Республіки Крим та окупація значної частини Донецької і Луганської областей. У межах цього періоду російські військовослужбовці та представники т. зв. ДНР / ЛНР, які є квазіутвореннями під ефективним контролем росії, вчиняли воєнні злочини (порушували закони і звичаї війни). Водночас масштаби таких злочинів уже затьмарені воєнними злочинами рф, вчиненими після 24 лютого 2022 року – дати повномасштабного вторгнення в межах російсько-української війни.

Українська військова техніка проїжджає по магістральній дорозі с. Ситняки (Київська область) для захисту Києва, Україна, 3 березня 2022 року. (прим. - ЮрФем)

Фото: [Marcus Yam/Los Angeles Times via Getty Images](#)

Станом на 1 лютого 2022 року Офіс Генерального прокурора кваліфікував 65 293 кримінальні правопорушення за статтю 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України) – порушення законів та звичаїв війни². Ідеться про вбивства, катування, незаконне позбавлення волі цивільних осіб, невибіркові обстріли, примусові депортації, сексуальне насильство та інші тяжкі порушення міжнародного гуманітарного права, від яких страждає українське

¹ Відповідно до українського законодавства датою початку тимчасової окупації російською федерацією окремих територій України є 19 лютого 2014 року, що становить склад злочину агресії і може вважатись точкою відліку збройного конфлікту (війни). Див.: Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

² Інфографіка із статистичними даними (оновлюється щоденно) на головній сторінці Офісу Генерального прокурора (<https://www.gp.gov.ua/>).

населення та військовослужбовці. Метою цієї публікації є опис типових воєнних злочинів, зокрема із врахуванням гендерно зумовленого насильства, та окреслення політико-правової позиції України щодо їх кваліфікації й подальшого притягнення до відповідальності винних осіб.

Питання права: що є порушенням законів і звичаїв війни? Згідно з міжнародним гуманітарним правом (далі – МГП) тяжкі порушення законів і звичаїв війни становлять склад воєнних злочинів, а за наявності певних умов й інших міжнародних злочинів – злочинів проти людяності та злочину геноциду. Щодо них встановлена індивідуальна кримінальна відповідальність, зокрема за Римським статутом Міжнародного кримінального суду (далі – МКС)³, тобто міжнародна кримінальна відповідальність. До того ж держави зобов'язані криміналізувати та переслідувати такі діяння за національним правом.

Римський статут МКС (ст. 6–8bis) як найбільш авторитетне систематизоване джерело кодифікації міжнародних злочинів розрізняє:

1) *злочин геноциду* (що характеризується наміром винищити одну із захищених груп: національну, расову, етнічну або релігійну);

2) *злочини проти людяності* (які характеризуються широкомасштабним та систематичним нападом на цивільне населення);

3) *злочин агресії* (планування, підготовка, ініціювання або здійснення, що виражається у конкретних діях, перелічених у Резолюції 3314 (XXIX) ГА ООН «Визначення агресії» від 14.12.1974, на яку посилається ст. 8bis Римського статуту);

4) *воєнні злочини* (тобто серйозні порушення законів та звичаїв, що застосовуються в міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права – інші попередні назви: «право війни» (*jus in bello*), «закони та звичаї війни», пізніше – право збройних конфліктів – охоплюються поняттям МГП).

МГП додатково наголошує на необхідності особливого захисту жінок. Частина 2 статті 27 Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року встановлює, що «*жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, і, зокрема, захисту від зґвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність*». Те саме стосується дітей – частина 1 статті 77 Додаткового протоколу I вказує, що «*жінки користуються особливою повагою і їм забезпечується захист, зокрема від зґвалтування, примусу до проституції і будь-яких інших форм непристойних посягань*», а частина 1 статті 77 – що «*діти*

³ Крім МКС як постійного судового органу, існують міжнародні кримінальні трибунали *ad hoc*, змішані (гібридні) суди, які також здійснюють переслідування за міжнародні злочини. У міжнародному кримінальному праві РС МКС є прикладом кодифікованого акта, в якому найбільш повно відображено сучасні підходи до класифікації воєнних злочинів. Зокрема, ст. 438 КК України, яка має бланкетний характер, не залишає іншого вибору, окрім як звертатись до РС МКС та «Елементів злочинів» (окремих документ МКС, що має силу «м'якого права»).

користуються особливою повагою, і їм забезпечується захист від будь-якого роду непристойних посягань».

Питання права: порушення законів і звичаїв війни (воєнні злочини) за українським законодавством. Особливістю Розділу XX Кримінального кодексу України є те, що чинна редакція кодексу не передбачає окремого складу злочину за злочини проти людяності, а також не знає інституту командної відповідальності (chain of command), які властиві РС МКС.

Водночас стаття 438 КК України, яка передбачає відповідальність саме за порушення законів і звичаїв війни (воєнні злочини), містить невичерпний перелік таких порушень. При цьому окремо визначає такі: 1) жорстоке поводження з військовополоненими; 2) жорстоке поводження з цивільним населенням; 3) вигнання цивільного населення для примусових робіт; 4) розграбування національних цінностей на окупованій території; 5) застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом. На практиці це означає, що під час кваліфікації вказується конкретна поіменована форма вчинення воєнного злочину, передбачена статтею 438 КК України, а якщо вона не називається – пряме посилання на міжнародні документи «права Женеви» / «права Гааги».

Статистичні дані щодо порушення законів і звичаїв війни (воєнних злочинів). Для розуміння масштабів, з якими зіткнулася українська система кримінальної юстиції в контексті фіксації та розслідування воєнних злочинів, наведемо деякі статистичні дані: у першому півріччі 2021 року кримінальних проваджень стосовно Розділу XX КК України (проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку) було обліковано 125; у першому півріччі 2022 року зареєстровано 20,8 тис. таких кримінальних правопорушень. Середній ріст воєнних злочинів, що реєструються органами правопорядку та прокуратури, відбувся у 166 разів, що пояснюється масштабністю таких злочинів внаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну.

До того ж якщо географія воєнних злочинів до 2022 року охоплювала лише непідконтрольні території та підконтрольні Уряду України території, наближені до лінії зіткнення, то сьогодні внаслідок постійних обстрілів крилатими ракетами, які можуть досягати будь-якої точки в Україні, географія воєнних злочинів охоплює всю територію країни.

Відповідно до даних кримінальної статистики, станом на 1 лютого 2022 року органи правопорядку зареєстрували 84 281 злочин, пов'язаний з агресією рф, серед них:

65 404	воєнні злочини
1893	інші злочини, передбачені Розділом XX КК України

16 984

злочини проти
основ національної безпеки України

Станом на 12 вересня 2022 року⁴ воєнні злочини призвели до

загибелі **7195** цивільних осіб
(зокрема **383** дітей)

поранення **9667** цивільних
(зокрема **747** дітей)

Типові воєнні злочини (дані досліджень та емпіричні дані з відкритих джерел). За пів року після повномасштабного вторгнення низка міжнародних та українських організацій підготували аналітичні звіти щодо воєнних злочинів в російській агресії проти України. Зокрема, найбільш змістовними є публікації ОБСЄ (БДІПЛ⁵ та «Московського⁶ механізму»⁷, перший звіт – квітень 2022 року; другий звіт – липень 2022 року), Human Rights Watch⁸, Truth Hounds (Україна)⁹ та інших організацій, які фокусуються на воєнних злочинах в цілому або окремих їх аспектах. Окрім цього, найдетальнішу інформацію постійно публікують вебсторінки українського Офісу Генерального прокурора, Генерального Штабу Збройних Сил України та інших органів влади в Україні.

Узагальнивши інформацію, що міститься у згаданих аналітичних матеріалах, можна дійти висновку, що **російські військовослужбовці масово і систематично вчиняють воєнні злочини**, а подеколи наявні умисли не на зменшення військової сили супротивника, а на цілеспрямоване

⁴ Ця інформація в статистичних даних оновлюється рідше, тому вказана інша дата, коли порівняти зі статистичними даними, наведеними раніше.

⁵ Interim Report on reported violations of international humanitarian law and international human rights law in Ukraine // ODIHR OSCE, 20.07.2022. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/c/d/523081_0.pdf.

⁶ Московський механізм – це один зі спеціалізованих ad hoc інститутів ОБСЄ. «Московським» цей механізм названий лише тому, що він був прийнятий під час зустрічі Наради з безпеки і співробітництва в Європі, що відбулася 1991 року в Москві. Тож він не має стосунку до росії, а серед країн-членів, що його ініціювали в російсько-українській війні, звісно, не було ні росії, ні білорусі.

⁷ Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені в Україні починаючи з 24 лютого 2022 року // ОБСЄ. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/2/517815.pdf>; Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності. Вчинені в Україні (1 квітня – 25 червня 2022 року) // ОБСЄ. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/8/b/523811_0.pdf. Стислий огляд обох звітів див.: Рашевська К. Московський механізм 2.0: короткий огляд звіту експертів // JustTalk, 28.07.2022. [Електронний ресурс] / URL: <https://justtalk.com.ua/post/moskovskij-mehanizm-20-korotkij-oglyad-zvitu-ekspertiv>.

⁸ Ukraine: Apparent War Crimes in Russia-Controlled Areas. Summary Executions, Other Grave Abuses by Russian Forces // HRW, 03.04.2022. URL: <https://www.hrw.org/news/2022/04/03/ukraine-apparent-war-crimes-russia-controlled-areas>.

⁹ Аналітична довідка (19 травня – 1 червня 2022). Докази воєнних злочинів та порушення норм міжнародного гуманітарного права, вчинені російською федерацією під час військової агресії проти України // Truth Hounds, 05.07.2022. URL: <https://truth-hounds.org/analitychna-dovidka-19-travnya-1-cherვნya-2022/>; Відкалібрований злочин. Розслідування удару по Миколаївській ОДА 29 березня 2022 // Truth Hounds, 30.08.2022. URL: <https://truth-hounds.org/vidkalibrovanyj-zlochyn/>.

тероризування цивільного населення. Доречними також є дискусії стосовно наявності геноцидного умислу на прикладі подій у м. Буча Київської області.

Якщо розглядати детальніше, то до типових воєнних злочинів, що вчиняються російськими військовослужбовцями чи іншими військовими формуваннями, які беруть участь у збройному конфлікті на боці РФ¹⁰, можна зарахувати такі:

1) російські війська систематично порушують принципи (розрізнення, пропорційності, належної обачливості, гуманності) і норми міжнародного гуманітарного права щодо методів і засобів ведення бойових дій, поводження з військовополоненими, цивільним населенням і цивільними об'єктами. Зокрема, використовують заборонену зброю та зброю невибіркової дії (наприклад, кластерну, запалювальну, термобаричну зброю і протипіхотні міни) у цивільних поселеннях;

Українські військовослужбовці після звільнення з російського полону, 21 вересня 2022 рік.
(прим. - ЮрФем)
Фото: СБУ

2) на територіях, де ефективний контроль здійснює росія відбувається порушення міжнародного права прав людини (МППЛ), зокрема основоположних прав і свобод (права на життя, заборони катувань, права на справедливий суд);

3) в особливо вразливому становищі внаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну опинилися жінки, діти, люди похилого віку та особи

¹⁰ Армії т. зв. ЛНР / ДНР, найманці, зокрема приватна військова компанія (ПВК) «Вагнера» та інші.

з інвалідністю. Окрім того, через збройний конфлікт виникли нові вразливі групи – біженці і внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО).

4) окремі дії РФ є воєнними злочинами: *жорстоке поводження з військовополоненими, умисні вбивства цивільного населення та напади на цивільні об'єкти*. Загалом порушення правового режиму військового полону (відмова надавати комбатантам статус військовополонених, зловживання категорією «найманець», зокрема щодо іноземних добровольців, примушування військовополонених до участі в заходах російської пропаганди, катування та нелюдське поводження) тільки посилюється з розгортанням бойових дій. Найяскравіший приклад жорстокого поводження з військовополоненими – масове вбивство українських військовополонених в Оленівці, яка знаходиться на непідконтрольній Україні території, у ніч на 29 липня 2022 року¹¹. Від вибухів на території колишньої Волноваської виправної колонії № 120, де утримували українських захисників, загинуло 53 полонених, понад 130 було поранено. Наразі повний масштаб цього воєнного злочину невідомий, адже можливості потрапити на територію колонії ні в українських правоохоронців, ні у представників міжнародних організацій немає;

5) порушення прав людини з боку РФ – шаблонні. У випадку встановлення контекстуального елемента (*широкомасштабного та систематичного нападу на цивільне населення*) вони мають бути кваліфіковані як злочини проти людяності та навіть злочин геноциду, а саме: вбивства, зґвалтування, викрадення, депортації цивільних осіб. Як приклад – масові воєнні злочини в м. Буча, Ірпінь, Гостомель та інших містах на півночі

Буча (Київська область). Одна з головних вулиць міста, яка всяєна трупами і спалених танків росіян” (прим. - ЮрФем)

Фото: [Zohra Bensemra/Reuters](#)

¹¹ Загибель близько 40 та поранення 130 осіб внаслідок обстрілу Оленівки на Донеччині – розпочато провадження // Офіс Генерального прокурора, 29.07.2022. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zagibel-blizko-40-ta-poranennya-130-osib-vnaslidok-obstrilu-olenivki-na-doneccini-rozpocat-o-provadzennya>.

Київської області, які стали відомими після деокупації ЗСУ цих територій на початку квітня 2022 року. Лише в м. Буча відомо про понад 420 загиблих мешканців¹², наразі кримінальне провадження розслідується;

6) на непідконтрольних Україні територіях російські війська здійснюють депортацію (примусове переміщення без необхідності, а не евакуацію) населення, перешкоджають виїзду осіб, які бажають евакуюватись, розлучають батьків і дітей з подальшою депортацією дітей на територію росії для усиновлення як дітей-сиріт;

7) напади на лікарні, медичний персонал, медичні частини та санітарні транспортні засоби (станом на липень 2022 року російські війська повністю зруйнували 101 лікарню, пошкодили або захопили близько 200 карет швидкої допомоги);

8) порушення права на повагу до померлих осіб (яких здебільшого попередньо вбили російські ж військові);

9) створення умов для виникнення гуманітарної кризи (на прикладі Маріуполя, Херсона щодо медикаментів, зокрема несертифікованих, завезених із Криму);

10) примусова паспортизація шляхом тиску на українські підприємства з погрозами конфіскації майна;

11) нелюдське ставлення до затриманих осіб (фільтраційний процес, побиття, катування (моріння холодом і голодом), нелюдське поводження, імітовані смертні кари);

12) руйнування нейтральних суден у зв'язку з невивірковими атаками, блокування українських торговельних суден та блокада українських портів. Також викрадення українського зерна (де-факто конфіскація без компенсації), що прямо визнано воєнним злочином;

13) примусова мобілізація українських громадян у російські збройні сили (на всіх окупованих територіях).

Висновки. Воєнними злочинами є серйозні (грубі) порушення законів і звичаїв війни, які врегульовані міжнародним гуманітарним правом. Воєнні злочини супроводжують будь-який збройний конфлікт, питання лише в їх системному характері та масштабах. На жаль, російська федерація як держава-агресор всіляко нехтує міжнародне право, зокрема й гуманітарне.

Від цього страждає насамперед цивільне населення, яке систематично піддається невивірковим обстрілам або іншому непропорційному застосуванню військової сили. В умовах окупації російські військовослужбовці вдаються до вбивств, позбавлення свободи, катування, сексуального насильства, примусових депортацій та мобілізації, створення «фільтраційних таборів» тощо – ледь не всього спектра воєнних злочинів, відомих у МГП.

¹² «Бучанська різанина» // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D1%87%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BO_%D1%80%D1%96%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B0.

Не краща ситуація і з військовими на полі бою, оскільки проти українських захисників попри заборони застосовується будь-яке озброєння, включно із забороненим, а військовополоненим українцям відмовляється в імунитеті комбатанта, адже їх намагаються судити як кримінальних злочинів.

Воєнні злочини мають гендерний аспект – заторкують права і жінок, і чоловіків, а також дітей, що проявляється в численних випадках сексуального насильства, примусових діях із розлучення сімей та незаконного усиновлення, порушення прав комбатантів та примусовій мобілізації цивільних осіб, які опинились на окупованих територіях тощо. Зважаючи на системність таких дій, масовість воєнних злочинів та відсутність будь-якого реагування з боку командування збройних сил росії, можна висновок про умисність такої політики, що становить склад не лише воєнних злочинів, а й злочинів проти людяності та злочину геноциду, адже критично важливим для виживання націй є їхня здатність самовідтворюватися в наступних поколіннях, тобто виховувати в молодшому поколінні національну ідентичність.

Врешті, від воєнних злочинів страждають не тільки українці, а й увесь світ – росія умисно створює продовольчу кризу через знищення українських природних ресурсів, блокування збору врожаю та подальшого продажу збіжжя, тим самим вдаючись до «шантажу голодом». Ще більш цинічними видаються постійні обстріли об'єктів атомної енергетики, що загрожує масштабною атомною катастрофою, аналогів якої світ не знав раніше. Це все наслідки воєнних злочинів, зупинити які наразі неможливо, але притягнення до відповідальності за які неминуче настане, а заразом буде відновлена і справедливість.

Примусові переміщення, викрадення та депортації на окупованих територіях: гендерно-правовий аналіз

Володимир Гончаров

*Кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
член Науково-консультативної ради Верховного Суду*

Розв'язана російською федерацією повномасштабна війна проти України супроводжується масовими порушеннями прав населення окупованих територій: це викрадення, «фільтрації», застосування тортур і депортації тощо. Ці діяння мають ознаки воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Поруч із загальними діями російських окупантів, спрямованими на знищення цивільного населення України, застосовуються також і специфічні гендерно зумовлені форми насильства. Так, до чоловіків призовного віку часто застосовують тортури у разі найменшої підозри стосовно лояльності до легітимного українського уряду. Тортури і спричинюване ними каліцтво мають на меті знешкодити тих, хто потенційно здатний до захисту української державності. Насильство стосовно полонених жінок часто має сексуальний характер і є формою геноциду, позаяк спрямоване на запобігання дітородінню. Українські діти стають жертвами геноциду як через фізичне знищення, так і через депортацію та передання до російських сімей.

Вступ. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації (далі – рф) 24 лютого 2022 року до 20 % території України в той чи інший час перебувало під окупацією. За свідченнями органів державної влади, національних та зарубіжних ЗМІ, окупація зі сторони рф супроводжувалася систематичними порушеннями прав людини, серед іншого викраденнями, депортацією, масовими вбивствами та зґвалтуваннями¹³.

Цей матеріал містить правовий аналіз таких характерних для російської окупації явищ, як викрадення місцевого населення, сексуальне насильство над полоненими, застосування тортур у фільтраційних таборах та депортація. Для розуміння їх кримінально-правової природи потрібно розглядати їх не у відриві, а в контексті загальної політики рф щодо України, яка оснований на запереченні української ідентичності¹⁴. «Російські посадовці та державні ЗМІ неодноразово посиляються на “денацифікацію” як одну з головних цілей вторгнення і багатослівно описують українців як недолудей (“ззомбовані”, “зі

¹³ <https://www.theguardian.com/world/2022/apr/04/hundreds-of-ukrainians-forcibly-deported-to-russia-say-mariupol-women>;

<https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians>; <https://www.dw.com/uk/evakuatsiia-z-mariupolia-v-rosiiu-yak-vidbuvaietsia-filtratsiia/a-61562876>.

¹⁴ Сурков В. Мне интересно действовать против реальности // Актуальные комментарии. URL: <https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html> (доступ станом на 20.05.2022).

звірською натурою”, “підпорядковані”), хворих чи заражених (“сволота”, “скверна”, “розлад”), або як екзистенційні загрози та втілення зла (“нацизм”, “Гітлерюгенд”, “Третій Рейх”). Ця риторика застосовується, щоб дегуманізувати українців, зобразити їх як нацистів і смертельних ворогів, перетворюючи їх на легітимну чи необхідну мішень для знищення»¹⁵. Тож українська ідентичність стає свого роду відхиленням, а виправити його – історичний обов’язок росіян. Поширення таких ідей високопосадовцями рф є підбуренням до геноциду, і явища, які ми далі будемо аналізувати, є прямим наслідком пропаганди цих ідеологем (т. зв. «рашизм»).

Методологія. Це дослідження має на меті проаналізувати становище цивільного населення України в умовах окупації в гендерній перспективі, виявити порушення, з якими довелось стикнутися українським жінкам, чоловікам та дітям, а також надати юридичну оцінку відповідним діям окупаційних сил з використанням положень національного та міжнародного права. Матеріалами для дослідження послуговували звіти міжнародних організацій, публікації аналітичних центрів, дані органів державної влади, а також публікації у ЗМІ.

Аналіз. (1) Знищення критичної інфраструктури як створення умов для примусового переміщення. Від початку повномасштабного вторгнення російські окупаційні війська завдавали ударів по джерелах водопостачання, електроенергії та зв’язку, закладах охорони здоров’я тощо¹⁶. Повномасштабна військова агресія з боку рф призвела до руйнації значної частини виробничої, транспортної та житлової інфраструктури: станом на 8 вересня 2022 року обсяг прямих збитків економіки України від пошкодження й руйнування інфраструктури (у грошовому еквіваленті) сягнув 114,5 млрд дол. США¹⁷. І при цьому рф намагається перекласти на уряд України відповідальність за шкоду, завдану своїм співгромадянам.

6 жовтня 2022 року Президент України Володимир Зеленський у зверненні до учасників сесії Генеральної асамблеї Організації американських держав повідомив про депортацію 1,6 млн українців в рф¹⁸. За інформацію Офісу Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, починаючи з лютого 2022 року, на основі звернень до Секретаріату Уповноваженого, зафіксовано близько 9 тис. випадків зникнення цивільних осіб¹⁹. За даними державного порталу розшуку дітей «Діти війни», станом на 25 січня 2023 року: 346 дітей зникло, 14 711 – депортовано, 9234 – знайдено²⁰. За повідомленням російського інформаційного агентства ТАДС, 2,8 млн українців в’їхали на територію рф з

¹⁵ <https://www.raoulwallenbergcentre.org/images/reports/Ukrainian-Final-Report.pdf#page=16&zoom=100,0,746>.

¹⁶ https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/3589698-raketna-ataka-na-ukrainu.html

¹⁷ https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-infrastrukturi-zroslo-do-114-5-mlrd-?fbclid=IwAR0ODRopADhqRwTPCd7t_9dK9cdFGGpe2oomqqCtMk_vPWElt23Byvz74Rs

¹⁸ <https://www.president.gov.ua/news/nam-potribna-vasha-pidtrimka-shob-priskoriti-nastannya-miru-78305>

¹⁹ <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3583477-z-lutogo-v-ukraini-znikli-blizko-9-000-civilnih-ofis-ombuds-mena.html>

²⁰ https://childrenofwar.gov.ua/?fbclid=IwARITuX5h2pVVL-Q44q_1QQYSBA0CMpSDdOsLXPjxG-yNVIt50ImSsfHuWQg

України, з них 448 тис. дітей. Також повідомляється, що половина із цих людей отримали паспорти громадян рф.

Російська сторона подає ці переміщення як добровільну евакуацію²¹, однак, за свідченнями переміщених осіб, до них застосовували насильство або погрожували його застосуванням²². Окрім цього, населення окупованих територій часто не мало вибору щодо свого переміщення, з огляду на безпрецедентні масштаби руйнування цивільної інфраструктури²³.

(2) Викрадення, тортури і депортації. Російські «фільтраційні табори».

Евакуйовані з Маріуполя (Донецька область) мирні жителі прибувають у російський фільтраційний табір у Безіменному (Донецька область) на сході України 1 травня 2022 року. (прим. - ЮрФем)
Фото: [Zohra Bensemra/Reuters](#)

Згідно з частиною 1 статті 49 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни забороняється, незалежно від мотивів, здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні. І хоча згідно з частиною 2 цієї статті окупаційна держава може здійснювати загальну або часткову евакуацію з певної території, таке переміщення має бути необхідним для забезпечення безпеки населення або зумовлено особливо вагомими причинами військового характеру. Проведення таких евакуацій не може передбачати

²¹ <https://www.rbc.ru/politics/02/04/2022/6248a2749a79475222538da1>

²² <https://www.politico.com/news/2022/05/26/ukraine-filtration-camps-00034862>

²³ <https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians>

переміщення осіб, що перебувають під захистом, за межі окупованої території за винятком випадків, коли цього неможливо уникнути з матеріальних причин. Особи, яких було евакуйовано в такий спосіб, повинні бути відправлені додому відразу після припинення воєнних дій на цій території. **Однак здійснюване окупаційною владою переміщення громадян України свідчить про порушення означених норм гуманітарного права. На тимчасово окупованих територіях України поширена практика викрадень, що супроводжуються застосуванням тортур.**

Інформаційна служба BBC збирила свідчення осіб, які перебували під окупацією.

Так, Олександр Гузь, житель села Білозерка, є депутатом місцевої ради. Свого часу він проходив військову службу, а на момент вторгнення окупаційних сил у Херсонську область займався підприємницькою діяльністю. Зі своєю дружиною вони займали антиросійську позицію, відвідували збори на підтримку української влади та протидіяли окупаційному вторгненню. Невдовзі після вторгнення в його оселю прийшли російські солдати, які зв'язали йому руки і шию та почали допитувати. «Коли я не відповів їм, – згадує Олександр, – вони вдарили мене поміж ніг»²⁴. Побиття тривало протягом допиту.

Подібні дії окупаційна влада застосовувала і стосовно інших активістів. Одним з них був Олег Батурич, журналіст незалежної херсонської газети. Його викрали невдовзі після початку російського вторгнення, зв'язали руки, зав'язали очі, поставили на коліна та завдали численних ударів у ділянку спини, грудей та ніг. Били прикладом ручного кулемета. Згодом медики діагностували в потерпілого переломи чотирьох ребер²⁵.

Є свідчення застосування тортур і в інших окупованих регіонах. Так, інформаційна служба BBC опублікувала історію 43-річного жителя Маріуполя Вадима – працівника тамтешнього державного підприємства. Його разом з дружиною допитували, коли з'ясували, що жінка вподобала сторінку Збройних Сил України в соціальній мережі Facebook. Вадим намагався захистити свою дружину, за що його збили з ніг ударом, і щоразу, як він намагався піднятися, завдавали нових ударів²⁶. «Вони використовували електричний струм. Я ледь не помер», – згадує Вадим. «Після того як прийшов до тями, вони продовжили мене лупцювати та бити електричним струмом»²⁷.

ЗМІ та правозахисні організації наводять численні свідчення на користь того, що тортури окупаційна влада застосовує не вибірково, а це для них звична практика поводження з тими, стосовно кого є найменша підозра у

²⁴ <https://www.bbc.com/news/world-europe-61607410>

²⁵ Ibid.

²⁶ <https://www.bbc.com/news/world-europe-61683513>

²⁷ Ibid.

зв'язку (чи просто симпатії) до Збройних Сил України. В одному з випадків затриманого жорстоко побили за брелок з Державним гербом України²⁸.

Особливу увагу окупантів привертають чоловіки призовного віку. Обшуки відбуваються з оголенням. Окупанти шукають сліди недавнього застосування зброї (мозолі на пальцях, синяки від прикладу на плечах). Жінок обшуковують у подібний спосіб²⁹.

(3) Фільтраційні табори – це місця (наметові містечка, приміщення шкіл чи інших закладів), де представники окупаційної влади утримують і перевіряють громадян України.

З моменту незаконного захоплення території, місцеві жителі підлягають перевірці з боку росіян. Це називається «фільтрацією». (прим. - ЮрФем)
Фото: [Getty Images](#)

Так, ще 28 квітня цього року Постійний представник Сполучених Штатів при Організації безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) Майкл Карпентер повідомив Постійну Раду ОБСЄ про те, що є достовірні дані, що російські сили утримують українців у таборах, де їх жорстоко допитують щодо зв'язків із легітимним українським урядом чи незалежними медійними виданнями³⁰.

Табори такого ґатунку були розташовані в Амвросіївці, Безіменному, Донецьку, Докучаєвську, Качкарському, Хомутово, Мангуші, Нікольському

²⁸ <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/12/ukrainians-who-fled-to-georgia-reveal-details-of-russias-filtration-camps>

²⁹ <https://www.bbc.com/news/world-europe-61683513>

³⁰ <https://osce.usmission.gov/the-russian-federations-ongoing-aggression-against-ukraine-7/>

(раніше – Володарське), Новоазовську, Первомайську, Сартані, Широкіному, Старобешевому та в Успенці³¹. Кремлівські солдати зганяють окупованих українців у табори, де їх розлучають зі сім'ями, позбавляють документів, а подекуди і речей. Їх обшуковують та допитують російські військові і працівники фсб. Запитання у фільтраційних таборах зазвичай стосуються зв'язку з українськими Збройними силами та урядом, політичних поглядів з метою «відфільтрувати» та «денацифікувати» (тобто принизити, закатувати і навіть вбити) громадян, які виявляють лояльність до легітимної української влади.

25 серпня цього року Лабораторія гуманітарних досліджень Єльського університету опублікувала звіт «Система фільтрації: картографування діяльності Росії по триманню людей під вартою в Донецькій області», у якому з використанням супутникових знімків було проаналізовано діяльність таких таборів. З'ясувалось, що між фільтраційними таборами є свого роду «поділ праці»: ці об'єкти, як йдеться в повідомленні, «можна поділити на чотири типи за призначенням, а саме:

- (1) реєстрація;
- (2) утримання;
- (3) повторний допит;
- (4) тримання під вартою»³².

Об'єкти, що називають фільтраційними таборами, можуть виконувати одне або кілька призначень, які можуть змінюватися з часом. Загалом наразі нараховують 21 табір такого гатунку.

У районі Волноваської виправної колонії № 120, неподалік від Оленівки (Волноваський район), було виявлено розриту землю, що може свідчити про наявність могил. Волноваська виправна колонія № 120 – це місце вибуху, який стався 29 липня 2022 року, що призвів до загибелі 53 українських полонених. Супутникові знімки підтверджують обставини. Окрім того, знімки засвідчують, що з 11 квітня 2022 року в районі виправної колонії почали з'являтися місця з розворушеною землею. 27 липня площа розворушеної землі збільшилась. Обидві такі ділянки, що, найімовірніше, є могилами, розташовані поблизу від бараків, де, як повідомляється, тримали полонених³³.

У звіті наведено також іншу інформацію, що розкриває призначення і роль Волноваської виправної колонії № 120. Стверджується, що її використовують для двох груп затриманих – цивільних, котрі не пройшли фільтрації, та військовополонених, зокрема осіб, яких захопили в результаті облоги «Азовсталі». Інші затримані – це полонені волонтери, які допомагали евакуювати людей з Маріуполя.

Є низка повідомлень про переповнені камери, недостачу ліжко-місць, нестачу води, гігієнічних засобів, недостатнє і нерегулярне харчування, побиття і тортури.

³¹ <https://thepage.ua/politics/rossiya-sozdala-21-filtracionnyj-lager-dlya-ukraincev>

³² <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/filtration-1>

³³ Ibid.

За свідченням 32-річного волонтера Дмитра Бодрова, усіх підозрюваних у поганій поведінці охоронці відправляли до спеціальної дисциплінарної частини табору, де над ними знущалися. Побиті полонені звідти ледве йшли, дехто навіть мусив повзти до своєї камери. Одного ув'язненого, якого регулярно били, знайшли мертвим у його одиночній камері – санітари накрили його тіло простиралом та повідомили, що той вчинив «самогубство»³⁴.

Подібне поводження із цивільними треба кваліфікувати як катування. Згідно з частиною 1 статті 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. Окрім цього, згідно з практикою Європейського суду з прав людини, застосування фізичного насильства, нелюдські умови тримання, сенсорна депривація, зв'язування рук тощо і є *prima facie* доказами катування.

(4) Діти в полоні окупанта. Окупаційна влада повідомляє, що від початку повномасштабної війни на територію рф було вивезено понад 180 тис. дітей³⁵. При цьому українських дітей примусово вивезли у віддалені регіони Росії, де вони будуть змушені відвідувати заняття російською мовою³⁶. 30 травня 2022 року президент рф підписав указ № 330, що передбачає спрощений порядок для набуття громадянства українськими дітьми, депортованими до рф.³⁷ Ці зміни розширюють коло осіб, які можуть звернутись із відповідною заявою та спрощують бюрократичні процедури, пов'язані з удочерінням / усиновленням.

Повідомляється, що діти, які починають відвідувати російські школи, піддаються стигматизації за своє походження³⁸. Таким дітям не забезпечується навчання рідною мовою. Окрім того, вони піддаються масованій антиукраїнській пропаганді, що за змістом відповідає головним тезам рашизму та, вочевидь, має на меті розірвати в малолітніх українців відчуття глибокої спорідненості зі своєю батьківщиною.

³⁴ <https://thepage.ua/politics/rossiya-sozdala-21-filtracionnyj-lager-dlya-ukraincev>

³⁵ <https://www.reuters.com/world/more-than-1-mln-people-evacuated-ukraine-russia-since-feb-24-says-lavrov-2022-04-30/>

³⁶ <https://www.businessinsider.com/russia-forcibly-moved-mariupol-children-6000-miles-away-ukraine-official-2022-4>

³⁷ <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/00012022053000008?index=0&rangeSize=1>

³⁸ <https://www.politico.com/news/2022/05/26/ukraine-filtration-camps-00034862>

Тож дії окупаційної влади стосовно українських дітей охоплюються поняттям геноциду, а саме такою його формою як насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Розв'язання проблем, що були проаналізовані в цьому матеріалі та які виявляються в системних і грубих порушеннях прав людини, можливе за умови деокупації території України, повернення депортованих дітей, створення умов для повернення громадян України з-за кордону, зокрема з рф, відшкодування завданої їм матеріальної і моральної шкоди, а також надання психологічної підтримки.

Важливо уникати практики повторної віктимізації під час проведення тих чи інших кримінально-процесуальних процедур, коли постраждалі змушені знову повертатись до спогадів про перенесені психологічні травми. За загальним правилом, такі свідчення варто отримувати лише після проходження постраждалими від насильницьких злочинів курсу психологічної реабілітації.

Слід застерегти і щодо урядової ініціативи про запровадження кримінальної відповідальності за отримання паспорта громадянина рф, яка відобразилась у недавньому внесенні до Верховної Ради України відповідного проєкту закону³⁹. Такі дії є одним із проявів «звинувачення жертви» та протиправним засобом протидіяння примусовій паспортизації населення окупованих територій. Окрім цього, встановлення кримінальної відповідальності за отримання паспорта громадянина рф буде одним із чинників, що перешкоджатимуть вільному поверненню громадян України, котрі були депортовані до рф.

Висновки. Дії окупаційної влади рф стосовно осіб, які перебувають у їхньому полоні, мають ознаки воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Насильство, якого громадяни України зазнають під час викрадень, свавільних затримань, проходження процедури фільтрації та депортацій, часто мають гендерно зумовлений характер.

Так, прискіплива увага та прояви жорстокого ставлення до чоловіків призовного віку, їхня ретельна перевірка на лояльність до легітимного українського уряду тощо мають на меті відокремити та знешкодити тих, хто потенційно здатний до захисту української державності.

Насильство стосовно українських жінок часто має сексуальний характер і дає підстави кваліфікувати його як особливу форму геноциду, що має на меті запобігти дітонародженню.

Діти часто стають жертвами геноциду як через фізичне знищення (у місцях прихистку, евакуаційних колонах тощо), так і через насильницьку депортацію й передання на виховання до російських сімей.

³⁹ <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kryminalna-vidpovidalnist-za-pasport-rf/32036698.html>

Вивезення дітей на територію агресора під час повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України: юридична оцінка та наслідки

Марія Желтуха

консультантка Аналітичного центру «ЮрФем»,
магістерка міжнародного права в Інституті міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка;
національна консультантка ООН для надання підтримки Офісу Віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції з питань реагування на сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом

20 березня 2022 року російські окупанти незаконно вивезли до Росії 2389 дітей. (прим. - ЮрФем)
Фото: [Reuters](#)

У цій статті розглянемо питання правомірності вивезення дітей російською федерацією як окупаційною державою, відмінність між примусовим переміщенням й евакуацією, а також визначимо критерії, за дотримання яких примусова передача дітей до іншої групи може становити злочин геноциду. Для цього проаналізуємо основні норми міжнародного гуманітарного та кримінального права, що забороняють примусове переміщення, зокрема в контексті злочину геноциду. Як окупаційна держава російська федерація порушує норми міжнародного гуманітарного права. Вона використовує «евакуацію» дітей для виправдання власних злочинних дій. Крім того, примусове переміщення дітей з окупованих територій України

може становити злочин геноциду. Про це свідчить, зокрема, офіційна інформаційна політика росії з «українського питання». Вивезення дітей само собою також може свідчити про наявність властивого злочину геноциду спеціального наміру, адже говорить про намір обмежити здатність українського народу як захищеної національної групи самовідтворюватися.

Вступ. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України призвела до значних і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, серед яких – примусові переміщення дітей. Діти в рамках збройного конфлікту вважаються найбільш вразливою групою. Їхнє примусове вивезення часто розриває зв'язок із власною родиною та культурним середовищем, наражає на ризик відсутності доступу до достатнього харчування й адекватного житла, що й робить їх вразливими до різних форм експлуатації.

Саме ці ризики змусили міжнародне співтовариство після Другої світової війни визнати такі дії міжнародним злочином та створити правові механізми, які гарантували б захист цивільного населення від примусового переміщення та депортації. Основою такого захисту стали четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року (IV Женевська конвенція) та два Додаткові протоколи 1977 року щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Додатковий протокол I) та збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), а пізніше – ще й Римський статут Міжнародного кримінального суду (Римський статут).

Однак сучасні збройні конфлікти, зокрема збройна агресія російської федерації проти України, змушують поставити запитання: наскільки достатнім є наявний правовий захист дітей у збройних конфліктах? Випадки вивезення дітей з окупованих територій України до російської федерації не є поодинокими. На ці процеси звертають увагу не тільки органи державної влади України⁴⁰, представники іноземних держав⁴¹, Європейський парламент⁴² та міжнародні організації⁴³ – масштаби таких переселень визнаються й органами державної влади самої росії⁴⁴. Кількість дітей, що були вивезені на територію держави-окупанта, у квітні 2022-го оцінювали у

⁴⁰ Путін «краде» дітей з України. Що треба робити для їхнього повернення? // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ditey-mariupol-rosiya-usynovlennya-putin/31877450.html>

⁴¹ Christoph Bluth. Ukraine war: reports of mass deportations recall Russia's dark history of forcible relocations. URL: <http://surl.li/ddazd>

⁴² European Parliament resolution of 15 September 2022 on human rights violations in the context of the forced deportation of Ukrainian civilians to and the forced adoption of Ukrainian children in Russia (2022/2825(RSP)). URL: <http://surl.li/ddwqc>

⁴³ Human Rights Watch. We Had No Choice. Filtration and the Crime of Forcibly Transferring Ukrainian Civilians to Russia. URL: <http://surl.li/ddazj>

⁴⁴ Уполномоченный при Президенте РФ по правам ребенка и глава СПЧ обсудили интеграцию детей мигрантов и безопасность детей на дорогах. URL: <http://surl.li/ddazq>

120 тис.,⁴⁵ а в липні того ж року – уже у 260 тис.⁴⁶. Водночас російська федерація часто обмежує можливості людей виїжджати на підконтрольну уряду територію України і не співпрацює з Україною з питань евакуації цивільного населення з окупованих територій. Відповідно, постають питання правомірності вивезення цивільного населення окупаційною державою; розмежування примусового переміщення й евакуації та встановлення критеріїв, за дотримання яких примусові виселення можуть становити злочин геноциду. Щоб знайти відповіді на ці запитання, ми проаналізуємо основні норми міжнародного гуманітарного та кримінального права, спрямовані на захист цивільних осіб загалом та дітей зокрема від примусового переміщення, та примусове переміщення дітей як форму злочину геноциду.

Основи правового захисту цивільного населення від примусового переміщення під час війни. Станом на початок червня 2022 року Офіс Генерального прокурора України розглядав понад 20 кримінальних проваджень за фактами примусового переміщення цивільного населення на окупованих територіях⁴⁷. Загалом кількість депортованих з окупованих території українців становить від 900 тис. до 1,6 млн осіб, з яких сотні тисяч можуть становити діти⁴⁸. Станом на 22 грудня 2022 року українська влада підтвердила особу 14 711 дітей, що були примусово вивезені з України до росії. Сайт «Діти війни» також опублікував дані з відкритих російських джерел, таких як повідомлення про відправлення дітей «на відпочинок» та «евакуацію» цілих родин. Відповідно до них, станом на кінець 2022 року було незаконно переміщено 721 тис. дітей⁴⁹. Попри те, що Уповноважена Президента України з прав дитини зазначає, що ця цифра перебільшена, вона визнає, що кількість незаконно переміщених до росії дітей може становити сотні тисяч⁵⁰. Представники багатьох держав в Раді Безпеки ООН також неодноразово звертали увагу на масові переселення з окупованих територій, що «становлять або можуть становити» воєнні злочини та злочини проти людяності⁵¹.

Тож потрібно розглянути процеси переселення громадян України, що мешкають на окупованих територіях, крізь призму норм міжнародного гуманітарного права. Загальний захист цивільних осіб, зокрема дітей, від примусового переміщення та депортації передбачений положеннями IV Женевської конвенції та Додаткового протоколу I, а Римський статут криміналізує такі діяння як злочин проти людяності та воєнний злочин.

⁴⁵ Laurie R. Blank. Forcible Transfer of Children in Ukraine: An Element of Genocide? URL: <http://surl.li/ddazw>

⁴⁶ U.S. calls for immediate halt to Russian deportations in Ukraine // Reuters. URL: <http://surl.li/ddbab>

⁴⁷ Ukraine's Top Prosecutor Says Deportation of Children to Russia May Be Genocide // Radio Liberty. URL: <http://surl.li/ddbad>

⁴⁸ Jo Adetunji. The Conversation. Russia's mass kidnappings of Ukrainians are a page out of a wartime playbook – and evidence of genocide. URL: <http://surl.li/ddbaf>

⁴⁹ Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/>

⁵⁰ Соколова Г. Як Росія вивозить дітей із окупованих територій України // DW. URL: <http://surl.li/eoirn>

⁵¹ Reliefweb.int. Reports of Russian Federation Forces Putting Ukrainian Civilians in 'Filtration' Camps Must Be Investigated, Senior Officials Tell Security Council. URL: <http://surl.li/ddbaj>

У Римському статуті⁵² депортація або примусове переміщення населення визначається як «насильницьке переміщення осіб, які піддаються виселенню або іншим примусовим діям з району, в якому вони законно перебувають, за відсутності підстав, які допускаються міжнародним правом»⁵³.

IV Женевська конвенція закріплює доволі широку заборону «незалежно від мотивів здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні»⁵⁴. Аналогічна норма міститься і у звичаєвому гуманітарному праві⁵⁵. Ці норми мають на меті звести до мінімуму порушення нормального перебігу життя цивільних осіб, а також запобігти депортаціям, мотивованим політикою експлуатації чи бажанням змінити етнографічну структуру населення⁵⁶. Серйозність наслідків примусового переміщення для цивільного населення підтверджується внесенням таких актів до переліку «серйозних порушень» міжнародного гуманітарного права в Додатковому протоколі I⁵⁷.

Практика міжнародних кримінальних трибуналів вказує на те, що іноді все ж переміщення може бути законним – але тільки «за найскладніших обставин і лише як крайній захід»⁵⁸. При цьому переміщувані особи повинні дати на це справжню, вільну особисту згоду, щоб таке переміщення не було примусовим.

Дозволяється також і проведення «евакуації» цивільного населення для забезпечення його безпеки, або ж через певні вагомні причини військового характеру. Однак і тут вимагається суворе дотримання певних умов. Так, вивезення населення за межі окупованої території буде допустимим лише тоді, якщо цього неможливо уникнути з матеріальних причин. При цьому евакуйовані особи мають бути повернуті додому відразу ж після припинення воєнних дій на цій території, а держава-покровителька має бути проінформована про евакуацію негайно після її здійснення.

Тому треба чітко розрізняти «евакуацію» і «депортацію». Переміщення осіб лише тоді вважатиметься евакуацією, якщо воно має на меті захист цивільного населення та передбачає його повернення додому відразу після припинення воєнних дій. Вона ніколи не може використовуватись як обґрунтування примусового переміщення як такого, адже останнє завжди є

⁵² Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998, ISBN No. 92-9227-227-6. URL: <http://surl.li/ddban> (далі – Римський статут МКК), стаття 7(2)(d).

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 75 UNTS 287. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (далі – IV Женевська конвенція), стаття 49.

⁵⁵ IHL Database. Rule 129. The Act of Displacement. URL: <http://surl.li/ddbbf>

⁵⁶ Piotrowicz R. Displacement and displaced persons // Perspectives on the ICRS Study on Customary International Humanitarian Law / edited by E. Wilmshurst and S. Breau, Cambridge University Press. Cambridge, 2007. P. 341.

⁵⁷ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 08.06.1977 1125 UNTS 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (далі – Додатковий протокол I), стаття 85.

⁵⁸ Prosecutor v. Simić, Tadić, and Zarić, Judgment of Trial Chamber, 17 October 2003, No. IT-95-9-T, §125.

незаконним⁵⁹.

Особливості захисту дітей від примусового переміщення під час війни. Дозволяючи переміщення дітей з міркувань безпеки чи військової необхідності, міжнародне гуманітарне право покладає конкретні зобов'язання на окупаційну державу.

Так, IV Женевська конвенція зобов'язує держави сприяти прийманню дітей на час конфлікту нейтральною державою за згодою держави-покровительки і за погодженням з усіма зацікавленими сторонами, а також за додержання принципів, які ми розглянемо далі⁶⁰. Крім того, за загальним правилом допускається евакуація лише власних громадян. Виняток може становити лише тимчасова евакуація, необхідна з невідкладних причин, таких як стан здоров'я, потреба в лікуванні чи безпека дітей. При цьому завжди вимагається письмова згода на евакуацію від батьків чи опікунів.

Право дітей на освіту. Реалізація права дітей на належну освіту в разі їх примусового переміщення є одним з основних питань під час міжнародних збройних конфліктів. Так, Додатковий протокол I закликає сторони конфлікту в усіх випадках здійснення евакуації забезпечувати кожній дитині доступ до навчання максимально можливою мірою безперервно, враховуючи її релігійне й моральне виховання згідно з бажанням її батьків⁶¹.

IV Женевська конвенція також містить положення, що зобов'язують сторони конфлікту гарантувати це право, роблячи при цьому акцент на необхідності забезпечення дітям можливості вивчати власну мову і традиції. Для цього Конвенція закликає держави доручати їхню освіту особам з такими самими культурними традиціями⁶².

Право дітей на отримання медичної допомоги. IV Женевська конвенція враховує потребу забезпечення права дітей на охорону здоров'я. Так, під час евакуації з районів, де ведуться бойові дії, їм повинні приділяти пріоритетну увагу щодо медичної допомоги. Дітей мають поміщати до лікарень та безпечних місць, їм має бути дозволено евакуюватися до нейтральних країн з медичних причин. Конвенція також встановлює певні вимоги щодо кількості, якості та різноманіття харчового раціону дітей⁶³.

Захист права дитини на возз'єднання зі сім'єю. Вилучення із сімейного оточення має щонайсерйозніші наслідки для дітей. Тож IV Женевська конвенція зобов'язує окупаційну державу при здійсненні евакуації не розлучати членів однієї сім'ї та враховувати найкращі інтереси дитини під час вжиття будь-яких заходів, забезпечуючи возз'єднання сімей, роз'єднаних внаслідок збройного конфлікту⁶⁴.

⁵⁹ Jaquemet S. The Cross-fertilization of International Humanitarian Law and International Refugee Law // International Review of the Red Cross. 2001. No. 83. P. 670.

⁶⁰ IV Женевська конвенція, стаття 24.

⁶¹ Додатковий протокол I, стаття 78(2).

⁶² IV Женевська конвенція, стаття 24, 50.

⁶³ IV Женевська конвенція, стаття 89.

⁶⁴ IV Женевська конвенція, стаття 49.

Крім того, Конвенція закликає сторони конфлікту полегшувати пошуки, які здійснюють члени розлучених війною сімей задля об'єднання⁶⁵. Стаття 74 Додаткового протоколу I зобов'язує сторони максимально вживати можливі заходи для сприяння зусиллям, спрямованим на возз'єднання сімей, в тому числі з боку гуманітарних організацій⁶⁶.

Захист права дитини на збереження даних про її особу. Однією з основних цілей примусового переміщення дітей є знищення даних про їх особу. Саме тому IV Женевська конвенція закликає сторони конфлікту вживати необхідних заходів для того, щоб особу усіх дітей до 12 років можна було встановити завдяки спеціальним медальйонам або в інший спосіб⁶⁷. Крім того, Конвенція забороняє окупаційній державі за будь-яких обставин змінювати громадянський статус дітей або вносити їх до списків підконтрольних їй формувань чи організацій⁶⁸. Додатковий протокол I так само покладає на сторони конфлікту зобов'язання зберігати ідентичність дитини у разі тимчасової евакуації та передавати інформацію щодо них до Центрального довідкового агентства Міжнародного комітету Червоного Хреста. Основною метою таких заходів є полегшення повернення дітей до власних сімей та держави⁶⁹.

Конвенція ООН про права дитини також зобов'язує держави поважати право дитини на збереження індивідуальності, включно з громадянством, ім'ям та сімейними зв'язками⁷⁰. Крім того, вона закріплює обов'язок держав забезпечувати, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні органи влади, які визначають, що усиновлення допустиме, з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів та законних опікунів, і що зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення⁷¹.

Примусове переміщення дітей з точки зору міжнародного кримінального права. Переходячи до аналізу збройної агресії російської федерації, відзначимо, що її дії порушують описані вище норми та принципи. Так, переселення дітей з окупованих територій теоретично могло б здійснюватися в порядку «тимчасової евакуації» – якби мало на меті убезпечення їх від ризиків, пов'язаних із бойовими діями. Але в такому разі росія, відповідно до своїх зобов'язань за міжнародним гуманітарним правом, щонайменше координувала б свої дії з усіма зацікавленими сторонами, отримувала б вільну згоду на таку евакуацію від батьків дітей та створювала б умови для найшвидшого повернення українських дітей додому, а не для їхньої асиміляції та інтеграції на своїй території.

Натомість держава-окупант в особі свого міністерства оборони, навпаки,

⁶⁵ IV Женевська конвенція, стаття 26

⁶⁶ Додатковий протокол I, стаття 74.

⁶⁷ IV Женевська конвенція, стаття 24.

⁶⁸ IV Женевська конвенція, стаття 50.

⁶⁹ Додатковий протокол I, стаття 78.

⁷⁰ Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (стаття 8).

⁷¹ Там само, стаття 21.

відкрито підкреслює той факт, що вона «евакуює» дітей з територій України «попри всі складнощі, які чинить Київ та без участі української влади»⁷². Такими заявами росія прямо визнає, що порушує вимоги гуманітарного права, не проводячи консультацій щодо евакуації з українською стороною та не отримуючи вільної згоди на евакуацію ані від України, ані від батьків дітей. Натомість російська федерація «евакуює» дітей окремо від дорослих, розділяючи батьків та дітей під час проходження перевірок у так званих «фільтраційних таборах». Крім того, окупаційна держава відкрито демонструє відсутність наміру повертати українських дітей на території України, де бойові дії вже не ведуться.

Про це свідчить, зокрема, масовий розподіл примусово вивезених дітей до притулків і прийомних сімей та прийняття президентом російської федерації указу про спрощений порядок надання російського громадянства дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, та недієздатним особам з України⁷³. За словами уповноваженої з прав дитини при президенті росії Марії Львової-Бєлової, станом на липень 2022 року були усиновлені щонайменше 108 дітей-сиріт, яких вивезли з Донецької області і які набули громадянства росії за «спрощеною процедурою». Ще понад 300 дітей перебувають у спеціалізованих установах Краснодарського краю в черзі на «усиновлення»⁷⁴.

Міністерство закордонних справ України наголошує, що такі дії є намаганням «легалізувати незаконне переміщення» дітей з окупованих територій України⁷⁵. Представники ООН також виступали зі заявами, зазначаючи, що російська федерація не має допускати усиновлення українських дітей російськими сім'ями⁷⁶.

Найбільша небезпека такої процедури усиновлення полягає в тому, що під час оформлення документів усиновлювач може змінити не тільки ім'я та прізвище дитини, але й дату її народження. Це значно ускладнює для України процес ідентифікації незаконно вивезених дітей. Крім того, відповідно до законодавства російської федерації усиновлення є таємним, що робить процес пошуку дитини ще складнішим. За словами представниці Уповноваженого Верховної Ради України з питань дотримання прав дитини, наразі Україні навіть не відомо точну кількість примусово паспортизованих дітей, адже уряд росії не відповідає на офіційні звернення щодо уточнення

⁷² INTERFAX.ru. Военные РФ сообщили об эвакуации в Россию 365 тыс. детей с Украины и из ЛДНР. URL: <http://surl.li/ddbcl>

⁷³ Указ Президента Российской Федерации от 30.05.2022 № 330 «О внесении изменений в Указ Президента Российской Федерации от 24 апреля 2019 г. № 183 «Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке» и Указ Президента Российской Федерации от 29 апреля 2019 г. № 187 «Об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке». URL: <http://surl.li/ddbda>

⁷⁴ https://vk.com/elena_mama2zaek?w=wall657554583_248

⁷⁵ Путін «узаконив викрадення дітей» з України – МЗС // Радіо Свобода. URL: <http://surl.li/ddbdh>

⁷⁶ UN warns against adoption of Ukrainian children in Russia // France24. URL: <http://surl.li/ddbdk>

такої інформації. За даними Національного інформаційного бюро, станом на лютий 2023 року 14 711 дітей офіційно вважаються депортованими до російської федерації⁷⁷.

Російська федерація порушує й інші принципи, фактично проводячи політику примусової культурної асиміляції вивезених дітей, щоб стерти їхню українську культурну ідентичність⁷⁸. Примусова асиміляція відбувається, наприклад, через інтеграцію українських дітей у російський освітній процес, вивчення російської мови у спеціальних «мовних таборах», позбавлення їх можливості вивчати українську мову та історію, а також залучення їх до діяльності так званих «патріотичних» та мілітарних дитячих організацій, як, скажімо, «Юнармії»⁷⁹. Такі дії прямо суперечать нормам IV Женевської конвенції.

З огляду на це можемо зробити висновок, що російська федерація, вивозячи дітей-громадян України з окупованих територій, не дотримується критеріїв «тимчасової евакуації», а отже здійснює примусове переміщення з подальшою примусовою асиміляцією. Це є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права – тож особи, причетні до цих дій, є винними у вчиненні воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

Примусове переміщення дітей як елемент злочину геноциду.

Описані вище дії російської федерації мають також ознаки злочину геноциду. Тому проаналізуємо примусове переселення дітей-громадян України з точки зору кваліфікації цього злочину. Так, Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року (Конвенція проти геноциду) у статті 2(е) закріплює, що примусова передача дітей з однієї людської групи в іншу є актом, рівнозначним геноциду, коли він відбувається «з наміром знищити» групу «як таку», навіть частково⁸⁰.

Ключовою особливістю злочину геноциду є вимога наявності спеціального наміру знищити захищену групу як таку. Так, якщо злочинець не усвідомлює, що визначена група перебуває під захистом Конвенції проти геноциду, або якщо він помилково вважає, що примусовій передачі піддаються не діти, а дорослі, неможливо буде встановити наявність спеціального наміру.

Отже, щоб заборонені статтею 2 дії становили злочин геноциду, вони повинні бути спрямовані проти чітко виділеної, захищеної спільноти людей саме тому, що вони є членами певної групи⁸¹. Крім того, намір злочинця не обов'язково повинен полягати у знищенні захищеної групи повністю –

⁷⁷ Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/>

⁷⁸ Путін створює умови, щоб у вивезених українців стерти культурну ідентичність // Українська правда. URL: <http://surl.li/ddbdp>

⁷⁹ Путін «краде» дітей з України. Що треба робити для повернення? // Радіо Свобода. URL: <http://surl.li/ddayu>

⁸⁰ Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 09.12.1948 78 U.N.T.S. 277. URL: <http://surl.li/apdnd> (далі – Конвенція проти геноциду).

⁸¹ Case Concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), 2007 (далі – Bosnia v. Serbia), § 193.

часткове знищення так само становить злочин геноциду. Згідно із загальноприйнятим тлумаченням, «частково» означає значну кількість осіб відносно групи в цілому, або частину групи, яка має велике значення⁸².

Укладачі Конвенції проти геноциду визнали, що здатність захищеної групи продовжувати своє існування як такої залежить від контролю над власними дітьми, оскільки саме через процес виховання дітей захищені групи зберігають себе.

Стаття 2(e), яка забороняє «примусову передачу дітей з однієї групи в іншу», не визначає, протягом якого періоду діти мають бути відокремлені від своєї групи, щоби це вважалось «передачею». Та широко прийнятою є думка, що тут ідеться лише про випадки передачі дітей на достатньо тривалий термін. Обґрунтовується це тим, що «соціальне існування» групи перебуває під загрозою, коли діти «відокремлені від своєї культурної самобутності» та відчужені від своєї мови і традицій. До того ж біологічне існування групи ставиться під загрозу, оскільки «нащадки переміщених дітей не будуть народжені в рамках їхньої групи»⁸³.

Термін «примусово» також вимагає тлумачення. Передача дітей має супроводжуватись певним реальним елементом сили, щоб розглядатись як елемент геноциду. Практика міжнародних кримінальних трибуналів у цьому контексті є дуже обмеженою. Та у справах *Prosecutor v. Akayesu*⁸⁴ і *Prosecutor v. George Rutaganda*⁸⁵ Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (МКТР) дійшов до висновку, що положення статті 2(e) Конвенції проти геноциду охоплює як прямі акти примусового фізичного переміщення, так і погрози чи травми, які мають результатом насильницьке переміщення дітей з однієї групи до іншої.

Підготовча комісія МКС запропонувала ще ширше розуміння: термін «примусово» не обмежується фізичною силою, а може охоплювати погрозу силою або примус, наприклад, викликаний страхом насильства, тиском, затриманням, психологічним пригніченням або зловживанням владою безпосередньо щодо особи чи щодо третьої особи, або за використання загальних умов примусу⁸⁶. Цей стандарт є загальноприйнятим у міжнародному кримінальному праві та застосовується і щодо злочинів сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом.

Що стосується спеціального наміру, то при встановленні фактів потрібно визначити, чи була примусова передача дітей здійснена саме з наміром

⁸² Benjamin Whitaker. Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, UNESCOR, 38th Sess. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6 (1985). URL: <http://surl.li/ddbeh>, § 16.

⁸³ Gerhard Werle. Principles of International Criminal Law, The Hague: T M C Asser Press, 20, p. 203.

⁸⁴ Prosecutor v. Akayesu (1998) Case No. ICTR-96-4-T (International Criminal Tribunal for Rwanda, Trial Chamber 1) (далі – Akayesu), § 509.

⁸⁵ Prosecutor v. Rutaganda (1999) Case No. ICTR-96-3-T (International Criminal Tribunal for Rwanda, Trial Chamber) (далі – Rutaganda), § 54.

⁸⁶ The International Criminal court: Elements of Crimes and Rules of Procedure and Evidence (Ardsley, NY: Transnational Publishers, 2001 (далі – Елементи злочинів).

знищити захищену групу⁸⁷. Прямі докази існування спеціального наміру вчинити злочин геноциду вдається знайти вкрай рідко. Тому в тих випадках, коли це неможливо, міжнародні кримінальні суди приймають непрямі докази.

У справі *Prosecutor v. Karadžić and Mladić* Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії(МТКЮ) зазначив, що існування наміру, характерного для злочину геноциду, може бути доведено на основі існування загальної політичної доктрини, що стала для них основою⁸⁸. Окрім того, МТКЮ виділив такі факти, як етнічні чистки, зґвалтування та дії, як, наприклад, руйнування релігійних споруд чи бібліотек⁸⁹. У справі *Prosecutor v. Jelisić* Апеляційна палата МКС додала до можливих доказів загальний контекст, скоєння інших злочинних діянь, систематично спрямованих проти тієї ж групи, масштаби скоєних злочинів, систематичне переслідування постраждалих через їхню належність до певної групи або повторення актів знищення та дискримінації⁹⁰. У справі *Bosnia v. Serbia* Міжнародний суд ООН підтвердив, що «напади на культурні й релігійні цінності та символи захищених груп» у поєднанні з «фізичними» або «біологічними» нападами «може обґрунтовано розглядатись як доказ наміру знищити групу»⁹¹.

Примусове переміщення дітей є фізичним актом, який здійснюється і в культурному, і у фізичному вимірі. У культурному – шляхом перешкоджання їхньому поверненню до власної групи та проведення політики асиміляції. У фізичному – шляхом біологічного знищення через перешкоджання їхньому відтворенню в рамках власної групи. Тобто навіть коли знищення групи здійснюється через культурні чинники – ізоляція дітей від власної групи та примус до перейняття іншої культури, – але кінцевою метою є фізичне знищення групи як такої, то відповідні дії становлять злочин геноциду.

Це приводить нас до запитання, чи можуть практики асиміляції, які здійснює російська федерація щодо українських дітей, вважатись формою геноциду? Політика примусової асиміляції не визнає за певною групою права існувати як «окрема та незалежна спільність». Вона спрямована на те, щоб знищити відмінні характеристики однієї групи шляхом її поглинання іншою⁹². МТКЮ та МКТР встановили, а Міжнародний суд ООН підтвердив, що коли такі дії здійснюються паралельно з діями, забороненими Конвенцією проти геноциду, вони можуть бути свідченням спеціального наміру знищити захищену групу.

Отже, оцінюючи, чи становить примусове переміщення росією українських дітей злочин геноциду, потрібно встановити, чи існує намір

⁸⁷ Otto Triffterer. *Genocide, Its Particular Intent to Destroy in Whole or in Part the Group as Such*, 14 *Leiden J. of Int'l L.* 339, 2001, p. 403.

⁸⁸ *Prosecutor v Karadzic and Mladic* (1996) Case No. IT-95-5-R61, IT-95-18-R61 (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Trial Chamber) (далі – *Karadzic*), § 94.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ *Prosecutor v. Jelisić* (2001) Case No. IT-95-10-T (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Appeals Chamber) (5 July 2001) (далі – *Jelisić*), § 47.

⁹¹ *Bosnia v. Serbia*, § 343 цитуючи *Kristić* § 580.

⁹² *Bosnia v. Serbia*, § 2.

знищити українців як національну групу. При цьому, як було зазначено вище, висновок про наявність або відсутність спеціального наміру може ґрунтуватися на загальному контексті подій. Але, що цікаво, на думку міжнародних експертів, у випадку України вже сама практика переміщення дітей з території України до росії чи до контрольованих нею територій може свідчити про наявність необхідного спеціального наміру, підсилювальні інші непрямі докази⁹³.

Основні моделі поведінки, що спрямована на знищення українців як національної групи, окрім примусового переміщення дітей, охоплюють масові вбивства; навмисні напади на притулки, маршрути евакуації та гуманітарні коридори; невідбиркові бомбардування житлових районів, цілеспрямоване та систематичне знищення життєво важливих об'єктів інфраструктури; знищення та вилучення предметів першої необхідності, гуманітарної допомоги і зерна; зґвалтування та інші форми сексуального насильства, пов'язаного із конфліктом.⁹⁴

З'являється дедалі більше доказів того, що солдати російських збройних сил, вчиняючи звірства, керуються нарративом державної пропагандистської кампанії – необхідність проведення «денацифікації» України. Вище керівництво російської федерації, а також державні та де-факто контрольовані державою приватні джерела масової інформації протягом останніх років систематично формують уявлення про те, що ідея існування української незалежної держави, ідея окремоті українського народу від російського і є «нацистськими» або «фашистськими»⁹⁵. Відповідно, сама ідея існування української національної групи, окремої від російської, сприймається як «нацистська». У квітні 2022 року один із російських державних ЗМІ прямо визнав, що «денацифікація неминуче означатиме деукраїнізацію» і що «під прагненням українців до незалежності ховається істинний український нацизм», а також що «українство є штучним антиросійським конструктом», що має бути знищений⁹⁶. Тож можна стверджувати, що державна політика російської федерації спрямована на винищення українців як національної групи, що свідчить про наявність спеціального наміру.

Та російська федерація знищує не тільки населення, що не піддається деукраїнізації. Від злочинних актів російських військових потерпають українці незалежно від статі, ґендеру, віку чи соціального становища – і справжні масштаби таких випадків нам ще доведеться встановити. Крім того, росія неодноразово перешкоджала цивільним особам, що намагалися виїхати з районів бойових дій, та блокувала навіть ті евакуаційні рейси, що готувалися

⁹³ New Lines Institute, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights. An Independent Legal Analysis of the Russian Federations Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and Duty to Prevent, May 2022. URL: <http://surl.li/ddblc>

⁹⁴ Ibid, p. 2–3.

⁹⁵ New Lines Institute, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights ... p. 2.

⁹⁶ Kristina Hook. Why Russia's War in Ukraine Is a Genocide. URL: <http://surl.li/ddbov>

за підтримки міжнародних організацій та інституцій.

Тож за умови доведення існування спеціального наміру особами, винними у скоєнні геноциду, будуть визнані не тільки безпосередньо причетні до вбивств, але й російські посадові особи, члени окупаційних адміністрацій, радники, а також особи, що працюють з дітьми, здійснюючи їхнє примусове переміщення й асиміляцію. Це означає, що відповідальність за скоєння злочину геноциду може бути покладена на широке коло осіб, починаючи від президента російської федерації і аж до польових командирів, що віддають накази про здійснення конкретних злочинних актів, та журналістів державних ЗМІ.

Висновки. Міжнародне гуманітарне та кримінальне право містить низку норм, що забороняють примусове переміщення цивільного населення, зокрема дітей. Метою їх закріплення стала необхідність захистити цивільне населення від спроб окупаційної держави змінити демографічну структуру населення певного регіону. Тому примусове вивезення російською федерацією українських дітей, особливо дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, чиї батьки загинули під час бойових дій, є грубим порушенням прав і свобод цих дітей.

Автобус з дітьми, що прямував з окупованого Херсона (південь України). Жовтень 2022 року.
(прим. - ЮрФем)
Фото: [Alexander Ermochenko/Reuters](#)

Здійснений аналіз засвідчує, що хоча депортації та примусове переміщення населення в будь-якому випадку є протиправними, проте переміщення населення може допускатися як тимчасова евакуація. І норми міжнародного права чітко розділяють ці два поняття та визначають певні

правила, за якими має відбуватись евакуація.

Аналіз поточної ситуації свідчить про те, що російська федерація як окупаційна держава систематично не дотримується обов'язкових принципів, які застосовуються до тимчасової евакуації цивільного населення. Передусім така евакуація мала б узгоджуватися з державою-покровителькою та всіма зацікавленими сторонами, тобто включно з Україною. Натомість російські збройні сили та представники окупаційних адміністрацій не приховують того, що вивозять цивільне населення, зокрема дітей, за власним рішенням, без участі будь-кого, лише використовуючи «евакуацію» як виправдання злочинних дій.

Окрім того, тимчасова евакуація не може призводити до розділення сімей і має здійснюватися лише на період існування небезпеки для цивільного населення в місці його звичайного проживання. Тож той факт, що для переміщених дітей, які переважно були розлучені з батьками, на території росії організують різноманітні «табори», скеровані на їхню русифікацію та інтеграцію до російського суспільства, свідчить про те, що метою переміщення є не порятунок цих дітей від небезпек, пов'язаних з бойовими діями, а зміна демографічної ситуації. Тобто йдеться не про «тимчасову евакуацію», а про примусове переміщення населення, що заборонено міжнародним гуманітарним та кримінальним правом.

За деяких умов примусове переміщення дітей може становити злочин геноциду. Ключовим для відповідної кваліфікації в такому разі є спрямованість умислу винної особи. Такі дії лише тоді становитимуть злочин геноциду, якщо здійснюються зі свідомим наміром знищити українців як національну групу. Аналіз поточної ситуації свідчить про те, що примусове переміщення дітей з окупованих територій України може становити злочин геноциду. І це засвідчує, зокрема, офіційна інформаційна політика росії з «українського питання». Так, у висловлюваннях політичного керівництва, чиновництва та державних ЗМІ росії неодноразово йшлося про те, що ідея політичної незалежності України від росії, як і окремість народів цих країн, є за своєю суттю нацистською та антиросійською. Війна, розв'язана росією, виправдовується саме «знищенням нацизму». Відповідно, якщо під «нацизмом» розуміти існування окремої національної групи українців, можна дійти висновку, що сама війна росії має властивий злочину геноциду спеціальний намір – «деукраїнізація» території України.

Політика, спрямована на вивезення дітей, також може свідчити про властивий злочину геноциду спеціальний намір, адже критично важливою для виживання націй є їхня здатність самовідтворюватися в наступних поколіннях, тобто виховувати в молодшому поколінні національну ідентичність. Переміщення дітей з окупованих територій України до росії може, отже, свідчити про намір обмежити здатність українського народу як захищеної за міжнародним гуманітарним правом національної групи самовідтворюватися, щонайменше на окупованих росією територіях.

Руйнування цивільних споруд під час збройного конфлікту на території України: проблема відшкодування в гендерній перспективі

Христина Думич

кандидатка юридичних наук, адвокатка, експертка Центру Дністрянського

Знищений російськими військами Маріуполь (Донецька область). Фото зроблене 3 квітня 2022 року.
(прим. - ЮрФем)

Фото: [Pavel Klimov/Reuters](#)

У публікації розглянуто гендерний аспект відшкодування збитків, завданих внаслідок руйнувань цивільних об'єктів (власності) під час російської агресії в Україні. Передусім окреслено загальний контекст проблеми та її виклики з точки зору гендерної перспективи. Здійснено загальний огляд проблеми з посиланням на статистичні дані та розглянуто питання усталених видів і форм відшкодування збитків у міжнародній практиці. Досліджено напрями і спроби розв'язання проблеми на національному рівні (в Україні), розглянуто міжнародну практику гендерно орієнтованого вирішення проблеми з відшкодуванням такого типу (на прикладі Японії та Колумбії). Відтак підсумовано ті підходи, які доцільно врахувати при гендерно диверсифікованому розв'язанні проблеми відшкодування воєнних збитків, завданих внаслідок руйнування цивільних об'єктів (власності) в Україні.

Вступ. Повномасштабна агресія російської федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, завдає значної шкоди і в немайновому, тобто моральному, вимірі, і в майновому – знищення власності, рухомого і нерухомого майна. Серед ключових проблем – руйнування цивільних споруд. Так, згідно з даними Київської школи економіки, станом на 24 січня 2023 року загалом пошкоджено або зруйновано 149,3 тис. житлових будинків, серед них: 131,4 тис. приватних будинків, 17,5 тис. багатоквартирних та 280 гуртожитків⁹⁷.

Дуже часто це питання зводять суто до відновлення інфраструктури, хоча насправді воно є багатоаспектним і заторкує не лише інтереси держави, громади чи окремих груп, а й жінок, чоловіків та членів їхніх сімей. Це, зокрема, такі аспекти:

- руйнування особистого майна (житла), що породжує потребу в його реконструкції або повному відновленні;
- руйнування соціальної інфраструктури (шкіл, лікарень, комунальних об'єктів, доріг тощо), що унеможлиблює або ускладнює проживання на певних територіях у зв'язку з обмеженням доступу до соціальних благ та життєво важливих сервісів;
- руйнування підприємств, торговельних та офісних центрів, державних установ тощо, що призводить до втрати робочих місць та засобів до існування жінок, чоловіків і сімей;
- руйнування засобів ведення малого та сімейного бізнесу (виробничих і складських приміщень, автомашин і сільськогосподарської техніки та ін.), внаслідок чого жінки і чоловіки втрачають можливість забезпечувати себе та свої сім'ї.

Отже, руйнування заторкують права й інтереси широкого кола цивільних осіб – власників, мешканців, працівників, користувачів соціальної інфраструктури та ін. При цьому страждають як жінки й чоловіки, так і діти: загибель партнера/ки, батька / матері або ж вимушений поділ сім'ї, втрата або зменшення матеріального забезпечення, загострення фактів дискримінації тощо.

Одним із важливих способів вирішення цього питання є застосування гендерно чутливого підходу до питання усунення наслідків руйнувань та здійснення відшкодування. На цьому наголошують й експерти. Наприклад, британський дослідник Ділан О'Дрісколл у звіті «Належні практики постконфліктного врегулювання» зазначав, що «...проведення гендерного аналізу в різних контекстах [...] може виявити особливі потреби, пов'язані з інфраструктурою»⁹⁸.

⁹⁷ Загальна сума прямих збитків інфраструктури зросла до \$138 млрд // Київська школа економіки. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-chere-z-viynu-zroslo-do-mayzhe-138-mlrd/>

⁹⁸ Dylan O'Driscoll Good Practice in Post-Conflict Reconstruction : helpdesk report| K4D. URL : http://assets.publishing.service.gov.uk/media/5c6bdb23ed915d4a343cb9dd/494_Good_Practice_in_Post-Conflict_Reconstruction.pdf date requested : 30.09.2022)

Нижче ми спробуємо розглянути цю проблематику в контексті відшкодування збитків, завданих цивільним об'єктам, та постконфліктного врегулювання в Україні, а також запропонуємо шляхи врахування гендерно чутливого підходу в цьому процесі.

Аналіз проблеми. *Загальний огляд.* Російська агресія супроводжується завданням надзвичайно великої шкоди як населенню, так і цивільним об'єктам та інфраструктурі. У вересні 2022 року уряд України спільно зі Світовим Банком оцінював лише прямі майнові збитки в розмірі 326 млрд дол. США⁹⁹. Ця сума ще підлягатиме уточненню, однак остаточна оцінка розміру майнової і немайнової шкоди точно буде вищою за сотні мільярдів доларів США.

Жінка міряє вибите вікно у пошкодженій бомбардуванням будівлі, Київ, 21 березня 2022 року.
(прим. - ЮрФем)
Фото: [Vadim Chirida](#)

Такі дії російської армії є прямим порушенням норм міжнародного гуманітарного права, зокрема заборони застосування збройної сили щодо цивільних об'єктів з метою нападу або репресалій, яка зафіксована у статті 33 IV Женевської конвенції, статті 52 (1-2) Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій та Нормі 7 Звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Крім того, стаття 52 (3) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій

⁹⁹ Шмигаль розповів, яку суму становить пряма шкода, завдана агресією Росії. *Економічна правда*. 05 вересня 2022 року. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2022/09/5/691140/> (дата звернення : 30.09.2022)

встановлює правило, згідно з яким, якщо є сумніви, чи цивільні об'єкти використовуються у військових цілях, варто керуватися тим, що це такі об'єкти, які використовуються у цивільних цілях¹⁰⁰.

Водночас представники російської влади та армії всіляко заперечують факти атак на цивільну інфраструктуру, а в тих випадках, коли визнають їх, – стверджують, що там перебували українські військові чи військова техніка, внаслідок чого вони набули статусу легітимних цілей. Та з огляду на системний характер і масштаб руйнувань ці пояснення не є переконливими чи обґрунтованими.

Цивільні об'єкти російська сторона руйнує, часто застосовуючи зброю невибіркової дії або ж таку, сила ураження якої є дуже значною. Наразі немає точної інформації про загальну кількість постраждалих саме від руйнувань цивільної інфраструктури, однак загальні гендерно дезагреговані дані щодо постраждалих серед цивільного населення дають можливість отримати загальне уявлення з цього приводу.

Так, відповідно до Звіту Управління Верховного комісара ООН з прав людини від 19 грудня 2022 року орієнтовні кількісні показники є такими¹⁰¹:

	Поранені	Загиблі	Загалом
Жінки	1690	1822	3512
з них дівчатка (до 18 років)	224	174	398
Чоловіки	2336	2686	5022
з них хлопчики (до 18 років)	314	216	530
Стать, ще не встановлено	5953	1890	7843
з них діти (до 18 років)	252	38	290

Безумовно, більшість цих людей загинула внаслідок атак на цивільні об'єкти. До того ж ці дані є лише попередніми і нерепрезентативними. Це

¹⁰⁰ IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text; Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text; Rule 7. The Principle of Distinction between Civilian Objects and Military Objectives // Customary International Humanitarian Law. URL: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule7

¹⁰¹ Ukraine: civilian casualty update 19 September 2022 // Office of the United Nations Human Rights Commissioner. September, 19th 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2022/12/ukraine-civilian-casualty-update-19-december-2022>

зумовлено тим, що з гендерної точки зору шкода від наслідків руйнувань цивільних об'єктів виходить далеко за межі просто факту загибелі чи поранення. Втрата годувальника чи опікуна, втрата джерела доходу чи місця праці, міграція, фізичні каліцтва та психологічні травми призводять до довгострокових збитків, які неможливо врахувати на попередній стадії.

У вразливій ситуації перебувають і жінки, і чоловіки, адже і ті, і ті втрачають місце проживання, місце роботи, часто змушені шукати прихистку в більш безпечних місцях.

На жінок часто лягає подвійний тягар, обумовлений необхідністю мігрувати за кордон чи самотужки опікуватися дітьми або старшими родичами. Окрім того, майнові втрати роблять становище жінок вразливим, а в деяких випадках призводять і до їх стигматизації. До прикладу, вони можуть повністю втратити джерела для заробітку й утримання себе і рідних, або ж перебувати в умовах окупації і, як наслідок, вдаватися до негативних соціальних практик (наприклад, до сексуальних зв'язків в обмін на можливість забезпечення життєво важливих потреб), зазнавати суспільного осуду через те, що начебто «не дбають про себе і рідних і завчасно не евакуювалися за кордон» та ін. На складному становищі жінок і негативних для них наслідках втрати майна, а також на інших видах шкоди, зокрема завданої внаслідок сексуального насильства, наголошують і міжнародні організації. Так, у Керівній записці Генерального секретаря ООН «Відшкодування за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом» (*Guidance Note of the UN Secretary-General Reparations for Conflict-Related Sexual Violence*) зазначається, що через стигматизацію та остракізм часто постраждалі від сексуального насильства втрачають своє майно або власність, що згубно впливає на їх життя¹⁰².

Війна породжує негативні наслідки і для чоловіків. Вторгнення РФ після 24 лютого в Україну продемонструвало вразливість чоловіків, зокрема через руйнування цивільних об'єктів та знищення їхнього майна. Серед таких наслідків можна виділити розлуку зі сім'ями через втрату житла (багато жінок із дітьми емігрували за кордон, тимчасом чоловіки не мають права виїжджати за межі держави на час воєнного стану), втрату джерела доходу (військові дії ведуться в регіонах, де населення працювало переважно на великих підприємствах, які зруйновані або знищені) та стигматизацію через це («чоловік не може утримати сім'ю») та ін.

Тож при забезпеченні відшкодування воєнних збитків має застосовуватися гендерно чутливий підхід. Це дає змогу гарантувати, що будуть охоплені всі категорії постраждалих, а також усі випадки завдання шкоди, зокрема і внаслідок руйнувань цивільних об'єктів. Інакше про справедливість для вразливих груп може бути відкладена надовго.

¹⁰² Reparations for Conflict-Related Sexual Violence : Guidance Note of the UN Secretary-General // Office of the United Nations Human Rights Commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WRGS/PeaceAndSecurity/ReparationsForCRSV.pdf>

Форми відшкодування. У міжнародній практиці виділяють два основні види відшкодування: матеріальне або майнове і нематеріальне або моральне. У праві міжнародної відповідальності існує широка класифікація форм відшкодування, однак найважливішими і найчастіше обговорюваними в контексті відповідальності за російську агресію є:

- компенсація (з лат. *compensatio* – винагорода, зрівноваження) – повне або часткове відшкодування матеріальних збитків, тією мірою, в тому випадку і в тому обсязі, в якому реституція є матеріально можливою;
- реституція (від лат. *restitutio* – відновлення) – відновлення становища, яке існувало до здійснення протиправного діяння;
- сатисфакція (від лат. *satisfacio* – задовольняю, прошу вибачення) – нематеріальне відшкодування, слід надати для повного відшкодування збитків¹⁰³.

Перші дві форми належать до матеріального виду відшкодування, а щодо сатисфакції, то вона інколи розглядається як другорядна. Водночас відповідальні за протиправні діяння часто уникають саме сатисфакції, щоб уникнути повної власної відповідальності.

Наприклад, уряд Японії 1998 року, на виконання рішення Токійського окружного суду про відшкодування корейським жінкам («жінкам для вигоди»), які були сексуально експлуатовані японською армією під час Другої світової війни, доручив здійснювати виплату компенсацій приватному фонду, який своєю чергою мав здійснити виплати постраждалим (*докладніше див. нижче в пункті про міжнародну практику*). Отже, Японія офіційно не взяла на себе відповідальності за правопорушення відносно цих жінок і не вибачилася. Фактично не був забезпечений моральний аспект відшкодування, тому воно не може вважатися повним.

Варіанти розв'язання проблеми. *Нормативне врегулювання.* Треба констатувати, що чинні міжнародні документи з цього приводу розроблялися без врахування гендерно чутливого підходу. Наприклад, в Основних принципах та керівних положеннях щодо права на правовий захист та відшкодування збитків для жертв грубих порушень у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, прийнятих резолюцією № 60/147 Генеральної Асамблеї від 16 грудня 2005 року, не міститься положень щодо врахування інтересів жінок чи в інший спосіб враховано гендерні принципи¹⁰⁴.

Більш комплексно гендерно орієнтований підхід було застосовано у вже згаданій Керівній записці Генерального секретаря ООН «Відшкодування за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом» 2014 року. У цьому документі

¹⁰³ Визначення термінів взято з Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentarie. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf

¹⁰⁴ Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law // Office of the United Nations Human Rights Commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WRGS/PeaceAndSecurity/ReparationsForCRSV.pdf>

містяться положення, які передбачають, що відшкодування постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, має бути орієнтованим на інтереси постраждалих, гендерно чутливим і трансформуючим¹⁰⁵.

Під час розробки нормативного регулювання відшкодування воєнних збитків в Україні теж не застосовуються гендерно чутливі підходи. Щоправда, у всіх трьох законопроектах, які покликані врегулювати це питання, а саме № 5177 від 1 березня 2021 року, № 7198 від 24 березня 2022 року та № 7385 від 17 травня 2022 року, міститься ідентичне положення:

При реалізації положень цього Закону не допускається застосування привілеїв чи обмежень до осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками¹⁰⁶.

Проте в подальшому змісті жодного із цих законопроектів не йдеться про конкретні заходи усунення чи запобігання дискримінації, зокрема і гендерно зумовленої. Це можна пояснити неврахуванням з боку законодавця всього комплексу проблем, пов'язаних із гендерними аспектами, у процесі відшкодування воєнних збитків Україні.

Так само не були застосовані ці підходи у випадку підзаконних актів, зокрема тих, які регламентують порядок оцінки й фіксації майнової шкоди, завданої російською агресією. Ні в Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації, від 20 березня 2022 року¹⁰⁷, ні в Проекті спільного наказу Міністерства економіки України та Фонду державного майна України «Про затвердження методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією російської федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської

¹⁰⁵ Reparations for Conflict-Related Sexual Violence : Guidance Note of the UN Secretary-General // Office of the United Nations Human Rights Commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WRGS/PeaceAndSecurity/ReparationsForCRSV.pdf>

¹⁰⁶ Ідеться про три законопроекти, які були зареєстровані народними депутатами України: Проект Закону про захист права власності та інших речових прав осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25726>; Проект Закону про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39283>; Проект Закону про відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39602>

¹⁰⁷ Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#Text>

діяльності» від 4 серпня 2022 року¹⁰⁸ немає норм, спрямованих на врахування гендерних аспектів.

Міжнародна практика. У міжнародній практиці відшкодування вже були випадки, коли, до прикладу, отримання відшкодування жінками відкладалося на тривалий період часу. Так, протягом Другої світової війни тисячі жінок Кореї, Китаю, Тайваню, Філіппін використовувались японською армією як так звані «жінки для вигоди» (*comfort women*) для виконання господарських функцій. При цьому їх примушували до проституції, піддавали тортурам і насильству. Внаслідок цього жінки зазнали збитків, шкоди для здоров'я (багато з них стали безплідними) та душевних страждань¹⁰⁹.

Ці питання не були враховані в Угоді про врегулювання взаємних претензій 1965 року між Японією та Південною Кореєю. Тому у грудні 1991 року три кореянки – колишні «жінки для вигоди» – подали в Токійський окружний суд позов з вимогою до японського уряду про відшкодування збитків, завданих їм під час війни. Пізніше до них приєдналося багато інших кореянок, які також постраждали від цих порушень.

Хоча японський уряд і заперечував проти виплати відшкодування, у квітні 1998 року Токійський окружний суд визнав уряд Японії відповідальним за шкоду, завдану жінкам. Зрештою, японський уряд виділив 10 млн дол. США для виплат компенсації потерпілим через приватний фонд¹¹⁰.

Водночас це не означає, що застосування таких підходів є неможливим або безпрецедентним. Одним з успішних прикладів їх використання в контексті вирішення викликів, пов'язаних із відшкодуванням воєнних збитків, зокрема й за руйнування цивільних об'єктів, є Закон «Про жертви та земельну реституцію» (*La Ley de Víctimas y Restitución de Tierras*), прийнятий у Колумбії 2011 році. Цей документ був покликаний вирішити питання про відшкодування шкоди постраждалим внаслідок збройного протистояння між урядом Колумбії та терористичною організацією ФАРК. У ньому, зокрема, були такі положення, важливі в контексті відшкодування збитків з гендерної перспективи:

- надання особливої уваги жінкам, які звертаються із запитом щодо реституції;

¹⁰⁸ Проект спільного наказу Міністерства економіки України та Фонду державного майна України «Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності». URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=feb8ff4a-45ed-4b18-a273-2b79f3bd0dac&title=ProektSpilnogoNakazuMinisterstvaEkonomikiUkrainiTaFonduDerzhavnogoMainaUkrainiproZatverdzhenniaMetodikiViznachenniaShkodiTaObsiaguZbitkiv-ZavdanihPidprimstvami-UstanovamiTaOrganizatsiiamiUsikhFormVlasnostiVnaslidokZnischenniaTaPoshkodzhenniaYikhMainaUZv'iazkulzZbroinoiuAgresiiuRosiiskoiFederatsii-ATAkozUpuschenoiVigodiVidNemozhливostiChiPereshkodUProvadzhenniGospodarskoiDiialnosti>

¹⁰⁹ Yvonne P. H. "Comfort women": Japan's World War II sex slaves from Korea and the legitimacy of their claims for reparations // *Pacific Rim Law and Policy Journal*. 1993. Vol. 2, No. 1. P. 101.

¹¹⁰ Nearey J. P. Seeking Reparations in the New Millennium: Will Japan Compensate the "Comfort Women" of World War II // *Temple International and Comparative Law Journal*. 2001. Vol. 15, No. 1. P. 140.

- сприяння в отриманні потерпілими додаткових благ таких як кредит, освіта, навчання та субсидії;
- пріоритет жінок, які були головами домогосподарств у судових та адміністративних процесах;
- надання жінкам компенсації в іншій формі у разі неможливості отримання грошової компенсації¹¹¹.

Такі підходи можуть послужити як модельні і для України. Серед іншого важливим є надання пріоритетного характеру відшкодування жінкам, що може слугувати не лише констатацією їх вразливого становища, а й визнанням їхнього внеску в суспільство та постконфліктне відновлення, а також можливість отримання ними не тільки грошового відшкодування, а й у формі певних благ, які можуть дати їм та суспільству додану вартість.

Міжнародна практика ролі жінок у постконфліктному врегулюванні пропонує кілька моделей застосування гендерного підходу до ефективного економічного відшкодування для жінок. Так, у звіті для Ради з питань зовнішніх зносин на прикладі процесів відновлення та відшкодування в Афганістані й Іраку Ізобель Коулмен наводить такі моделі:

- надання жінкам ролі розпорядників ресурсами в рамках відшкодування, оскільки їх спосіб інвестування є більш раціональним (спрямований на задоволення освітніх, медичних та продовольчих потреб домогосподарств), ніж у чоловіків;
- гарантування залученості жінок до процесів прийняття рішень, зокрема на рівні громад щодо їх подальшого відновлення;
- забезпечення доступу жінок до освітніх послуг на рівні шкільної, професійної та вищої освіти;
- підвищення рівня медіаграмотності жінок та їх присутності в медіасфері тощо¹¹².

Інші експерти та експертки у сфері постконфліктного врегулювання наводять схожі форми врахування гендерно чутливого підходу в процесі відшкодування. Зокрема, відзначають його важливість в ухваленні рішень про відновлення на рівні громад та регіонів, коли в цьому процесі слід збалансувати інтереси й позиції чоловіків та жінок. Наприклад, британський експерт Ділан О'Дрісколл у звіті «Належні практики постконфліктного врегулювання» наводить приклад з відновленням цивільної інфраструктури, коли чоловіки віддають перевагу будівництву головних доріг, щоб дістатися до міста для роботи, а жінки – облаштуванню місцевих доріг, щоб забезпечити доступ до ринків, води, шкіл, медичних закладів та інших послуг¹¹³.

¹¹¹ La Ley de Víctimas y Restitución de Tierras. URL:

https://www.centrodememoriahistorica.gov.co/descargas/ley_victimas/ley_victimas_completa_web.pdf

¹¹² Isobel Coleman Post-Conflict Reconstruction: The Importance of Women's Participation. Council for foreign relations. URL: <https://www.cfr.org/report/post-conflict-reconstruction-importance-womens-participation>

¹¹³ Dylan O'Driscoll Good Practice in Post-Conflict Reconstruction: helpdesk reportI K4D. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5c6bdb23ed915d4a343cb9dd/494_Good_Practice_in_Post-Conflict_Reconstruction.pdf

Водночас деякі підходи, запропоновані в цьому документі, викликають застереження. Це стосується, скажімо, встановлення пріоритетності форм відшкодування, коли реституція є пріоритетною. Цей підхід не враховує випадків, коли жінки не бажають чи не можуть з тих чи інших особистих причин повернутися до місця свого попереднього проживання чи попередніх занять.

Висновки та рекомендації. Питання руйнувань цивільних об'єктів та подальшого відшкодування за них є надзвичайно гендерно чутливим. Узагальнений підхід, без врахування потреб жінок, чоловіків та дітей, не забезпечить ані комплексного, ані вчасного відшкодування збитків. Попри те, що міжнародні стандарти в цій сфері ще напрацьовуються, уже існують прецеденти відшкодування, позитивні сторони й недоліки яких потрібно враховувати під час вирішення питання щодо відшкодування завданої російською агресією шкоди Україні.

27 березня 2022 року українські ДСНСники працюють у постраждалому від обстрілів пологовому будинку Маріуполя (Донецька область). (прим. - ЮрФем)
Фото: [Associated Press](#)

Неврахування гендерних аспектів і спроба застосовувати начебто уніфіковані підходи до повоєнного відшкодування й відновлення можуть хіба підірвати зусилля у цій сфері. Як приклад можна навести рішення й заходи, які вживалися щодо постконфліктного відновлення в Сербії і Чорногорії, які критикували експерти, оскільки «...незважаючи на те, що ці заходи по-різному

впливають на жінок і чоловіків, при їх розробці та впровадженні не враховувалися гендерні наслідки»¹¹⁴.

Тому можна рекомендувати нашому законодавцю й уряду враховувати в документах, які регламентуватимуть спосіб та формат відшкодування збитків, таке:

1. Застосувати гендерно чутливий підхід до вибору форм матеріального відшкодування в процесі відновлення прав потерпілих, особливо жінок. На цьому етапі реституція й компенсація розглядаються як рівнозначні форми відшкодування збитків, з пріоритезацією однієї з них щодо іншої. Водночас з точки зору гендерного аналізу постраждалих, які зазнали руйнувань цивільних об'єктів, повинні мати вибір.

Це пов'язано з тим, що внаслідок бойових дій становище постраждалих може істотно змінитися і безальтернативний вибір не сприятиме та не означатиме повного відновлення їхніх порушених права. Наприклад, у разі якщо жінка захоче повернутися до свого попереднього місця проживання або заняття, яке залежить від фізичного місця праці, то реституція буде пріоритетною для неї. Але якщо вона не матиме такої можливості чи наміру (з різних причин), то компенсація забезпечить ефективне майнове відшкодування. На цьому наголошено в Керівній записці Генерального секретаря ООН «Відшкодування за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом»: *адекватне й ефективне відшкодування може вимагати їхнього переселення до місця, де безпечно і є можливість заробляти на життя, якщо інші заходи відновлення будуть неефективними.*

Саме тому важливо у змісті відповідних нормативних актів пропонувати можливість вибору між реституцією та компенсацією як формами матеріального відшкодування, із посиланням на гендерно орієнтований підхід і цілі максимально ефективного відновлення порушених прав постраждалих.

2. Варто передбачити неможливість дискримінації жінок порівняно з іншими категоріями постраждалих через обставини, які склалися у зв'язку з російською агресією (наприклад, участь чи неучасть у бойових діях, перебування на території України чи тимчасова міграція тощо). Ці обставини є похідними від російської агресії, і хоча вони мають значення, та все-таки не мають бути домінуючими при визначенні тих, хто має першочергово отримати відшкодування, оскільки саме російська агресія є первинною причиною виникнення цих проблем.

3. У контексті відшкодування за руйнування цивільних об'єктів (власності) в нормативному регулюванні слід зазначати і матеріальні, і нематеріальні її форми. Особливо це важливо у випадку жінок і тих стражданих, яких вони зазнали через обставини, спричинені таким руйнуванням (міграція або внутрішнє переміщення, загибель близьких,

¹¹⁴ Marcia E. Greenberg, Elaine Zuckerman The Gender Dimensions of PostConflict Reconstruction: The Challenges in Development Aid. URL: https://www.genderaction.org/images/GenderDimensionsPCR_2009.pdf

втрата джерел доходу тощо), а також супутніх факторів (сексуальне насильство, стигматизація, дискримінація та ін.). Без цього відшкодування не може розглядатися як повне, а справедливість відновленою.

4. Варто закріпити й забезпечити рівне право участі жінок і чоловіків у процесі ухвалення рішень щодо відновлення цивільної інфраструктури на регіональному і місцевому рівнях. Це дозволить забезпечити збалансований характер рішень щодо того, які саме об'єкти треба відновлювати, та почерговість відновлення, з метою творення середовищ, громад і регіонів, які будуть відновлюватися та розбудовуватися на гендерно збалансованих засадах.

Порушення права жінок на медичну допомогу в умовах воєнного стану

Ірина Сенюта

*докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри медичного права
ЛНМУ імені Данила Галицького,
голова Комітету медичного і фармацевтичного права та біоетики НААУ,
керуюча партнерка АО MedLex*

Досліджено випадки порушення права жінок на медичну допомогу в умовах воєнного часу з проєктуванням на концепцію медичного нейтралітету, констатовано порушення її принципів, зокрема доступності та гуманізму. Відзначено, що порушення принципів медичного нейтралітету є воєнним злочином за частиною 2 (b) статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, а також те, що навіть в умовах воєнного часу конституційне право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування в Україні не обмежено, що дозволяє кожній жінці в повному обсязі здійснювати свої права, якби не протиправні дії агресора. Проаналізовано окремі державницькі заходи, які покликані максимально сприяти в здійсненні права жінок на медичну допомогу в Україні, зокрема ліквідуючи негативні наслідки збройного конфлікту.

Зруйнована Волноваська центральна районна лікарня у м.Волноваха (Донецька область).
(прим. - ЮрФем)
Фото: [Reuters](#)

Право людини на медичну допомогу є конституційним правом людини, об'єктом якого є такі блага як життя і здоров'я, отож, це право перебуває під

особливим захистом держави.

Відповідно до частини 1 статті 64 Основного Закону України¹¹⁵, конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. У частині 2 цієї ж статті йдеться, що в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. У статті 49 Конституції України гарантовано право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, яке може бути обмежено в умовах воєнного стану. У пункті 3.2 Рішення Конституційного Суду України від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020¹¹⁶ зазначено: Конституційний Суд України наголошує, що обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження може встановлюватися виключно законом – актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні. Встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить статтям 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України.

У пункті 5 статті 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹¹⁷ передбачено, що в указі Президента України про введення воєнного стану, з-поміж іншого, визначається вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини та громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку із введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. У пункті 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022¹¹⁸ зазначено, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини та громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Цей Указ затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. Як бачимо, статті 49 Конституції України в переліку немає.

З огляду на проведений аналіз законодавчих актів, можна стверджувати, що конституційне право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування в умовах воєнного стану не обмежено. Отже, кожна людина має

¹¹⁵ Конституція України від 28.06.1996. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

¹¹⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про Державний бюджет України на 2020 рік”» від 28.08.2020 № 10-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>

¹¹⁷ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>

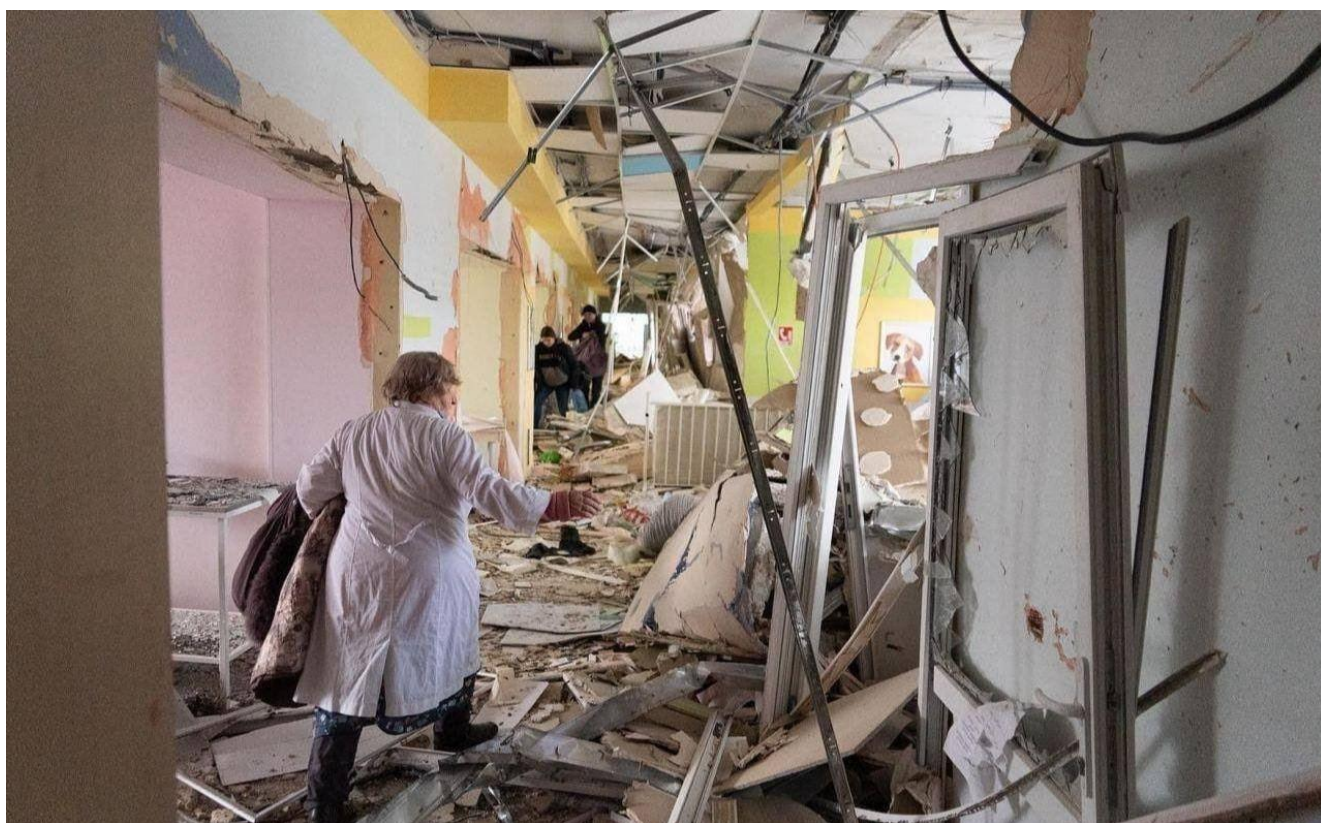
¹¹⁸ Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 №64/2022 (затверджений Законом України від 24.02.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>

право на повний обсяг медичної допомоги в умовах воєнного стану без жодних обмежень, зокрема на планове лікування.

Усі обмеження, які виникають зі здійсненням аналізованого конституційного права, зумовлені збройною агресією росії в Україні.

У межах дослідження розкрито низку проблем, з якими стикаються жінки під час реалізації права на медичну допомогу в умовах воєнного стану, на основі аналізу випадків з практики, а також запропоновано рекомендації щодо їх вирішення.

9 березня 2022 року російські окупаційні війська відкрили вогонь з артилерії по Маріуполю. Обстрілами зруйновано пологовий будинок № 2¹¹⁹.

Наслідки обстрілу дитячої лікарні та пологового будинку в Маріуполі (Донецька область), 9 березня 2022 року. (прим. - ЮрФем)
Фото: [24tv](#)

ЮНІСЕФ (UNICEF), Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA) і ВООЗ (WHO) опублікували спільну заяву із закликом негайно припинити всі атаки на систему охорону здоров'я в Україні¹²⁰. Жахливі атаки на систему охорони здоров'я в Україні спричиняють вбивства і завдають серйозних травм пацієнтам і медичним працівникам, руйнують життєво важливу інфраструктуру охорони здоров'я та змушують тисячі людей відмовитися від

¹¹⁹ Російські окупанти обстріляли пологовий будинок у Маріуполі. URL: <https://suspilne.media/215622-rosijski-okupanti-obstrilali-pologovij-budinok-u-mariupoli-2/>

¹²⁰ Joint statement from UNICEF, UNFPA, and WHO. Stop attacks on health care in Ukraine. URL: <https://www.who.int/news/item/13-03-2022-stop-attacks-on-health-care-in-ukraine>

медичних послуг, незважаючи на катастрофічні потреби. Напад на найбільш уразливих – немовлят, дітей, вагітних жінок, тих, хто вже страждає від хвороб, а також медичних працівників, які, ризикуючи власним життям, рятують життя, є актом несвідомої жорстокості.

За даними міністра охорони здоров'я В. Ляшка, «російський терорист пошкодив уже майже 900 об'єктів закладів охорони здоров'я, 127 лікарень зруйновано вщент, вони відновленню не підлягають, 90 автомобілів швидкої медичної допомоги просто розстріляно і виведено з ладу, вони ніколи вже не вийдуть на чергування, 250 автомобілів було захоплено і не повернуто сьогодні, 450 аптечних закладів пошкоджено і не працюють, 41 – зруйнований вщент. І я можу поставити три крапки»¹²¹. Окрім того, за час повномасштабного вторгнення агресором вбито 18 цивільних медпрацівників, 59 – з важкими пораненнями¹²².

Відзначимо, що в цьому випадку йдеться про порушення принципів медичного нейтралітету¹²³, і серед них принципу доступності, який полягає у вільному доступі до медичної допомоги, зокрема лікування, а також необхідних лікарських засобів і виробів медичного призначення. Відтак, пацієнтки не могли скористатись необхідною медичною допомогою, а на мапу при вагітності та пологах завжди поставлено два життя – жінки та дитини. Окреслений випадок з пологовим будинком вказав не лише про знищення медичної інфраструктури, а й про смерті та поранення пацієнток і дітей. За час збройної агресії росії щонайменше 1177 дітей постраждали в Україні: 397 дітей загинули та щонайменше 780 отримали поранення різного ступеня тяжкості¹²⁴.

Ще одним ілюстративним прикладом¹²⁵ порушення принципу доступності є випадок на Миколаївщині, де окупанти не дозволили роділлю відвести до лікарні, вона народжувала вдома, у присутності медичної сестри, яка перебувала на зв'язку з лікарем-акушер-гінекологом. У цьому випадку порушено конституційне право жінки, якій було протиправно обмежено доступ до медичної допомоги і створено перешкоди в реалізації її права.

Агресор створює умови, які паралізують можливість створення безпечного середовища для отримання медичної допомоги. А безпека пацієнтів – це філософія, покладена в основу поліпшення якості, відтак Рада

¹²¹ Загарбники пошкодили майже 900 об'єктів закладів охорони здоров'я в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3535627-zagarbniki-poskodili-majze-900-obektiv-zakladiv-ohoroni-zdorov-a-v-ukraini-lasko.html>

¹²² Загарбники повністю зруйнували 123 медзаклади і вбили 18 цивільних медпрацівників. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3552850-zagarbniki-povnistu-zrujnuvali-123-medzakladi-i-vbili-18-civilnih-medpracivnikiv-lasko.html>

¹²³ *Медичний нейтралітет* – соціальна домовленість, яка зобов'язує суспільство захищати медичних працівників як у час збройного конфлікту, так і в мирний час, та зобов'язує медичний персонал – надавати медичну допомогу усім, незалежно від релігії, раси, етнічного походження, політичних уподобань чи інших ознак.

¹²⁴ В Україні зросла кількість вбитих і поранених дітей. URL: <https://suspilne.media/287068-v-ukraini-zroslo-kilkist-vbitih-i-poranenih-ditej-ogpu/>

¹²⁵ На Миколаївщині окупанти не пустили породіллю в лікарню, медики контролювали пологи онлайн. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2022/03/11/247764/>

Європи рекомендує урядам країн-членів гарантувати, аби безпека пацієнтів стала наріжним каменем усіх відповідних стратегій у сфері охорони здоров'я. Доступ до надійної системи охорони здоров'я – це базове право кожного громадянина усіх країн-членів¹²⁶.

Обстріл лікарні у Баштанці (Миколаївська область). (прим. - ЮрФем)
Фото: [ФБ Ганна Замазєєва](#)

Отже, з перших днів збройної агресії перед Україною постав виклик: забезпечити доступність медичної допомоги, зокрема жінкам, з дотримання європейських вимог.

У тимчасово окупованому Тростянці Сумської області російські війська позбавили можливості місцеву лікарню надавати допомогу тим, хто цього потребує¹²⁷. Російські військові викрали останній автомобіль екстреної медичної допомоги, у зв'язку із чим місцевим жінкам доводилось народжувати в себе вдома. Крім того, окупанти завдали декілька обстрілів по самій лікарні.

Ще одним кричущим прикладом є ситуація в тимчасово окупованому місті Пологи¹²⁸, в якому окупанти захопили та замінували внутрішню

¹²⁶ Рекомендації Комітету міністрів РЄ країнам-членам стосовно управління безпекою пацієнтів і запобігання небажаним явищам у сфері охорони здоров'я (2006). URL: file:///C:/Users/user/Downloads/medpr_2013_1_13.pdf

¹²⁷ Змушені народжувати вдома. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/23/247945/>

¹²⁸ Запоріжжя: в окупованих Пологах окупанти замінували райлікарню. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/5/7337252/>

територію центральної районної лікарні. Медичному персоналу та пацієнтам заборонили повертатись до закладу.

Ще одним принципом медичного нейтралітету, який порушений в окресленому випадку, є принцип гуманізму, тобто захист медичних працівників, пацієнтів, закладів охорони здоров'я та інших медичних формувань, медичних транспортних засобів від нападів або незаконного втручання.

Особливо непросто говорити про дотримання прав жінок, зокрема у сфері охорони здоров'я, коли йдеться про умови окупації.

У Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I)¹²⁹ закладено міжнародні стандарти дотримання прав людини, зокрема в окупації. Зауважимо, що 16 жовтня 2019 року президент РФ підписав федеральний закон про відкликання ратифікації Додаткового протоколу до Женевської конвенції щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів¹³⁰. Антигуманний вектор обрано окупантом і на рівні нормативних кроків, і на рівні фактичних дій на території України.

У статті 14 Протоколу I закріплено, що окупаюча держава зобов'язана забезпечувати подальше задоволення медичних потреб цивільного населення на окупованій території, а у статті 12 передбачено, що медичні формування в будь-який час користуються повагою й захистом і не можуть бути об'єктом нападу. Важливою гарантією є стаття 15 Протоколу I, в якій передбачено, що окупаюча держава надає цивільному медичному персоналу на окупованих територіях всіляку допомогу з тим, щоб дати йому можливість виконувати свої гуманітарні функції якнайкраще. Проте агресор нівелював для себе ці норми, грубо вчиняючи воєнні злочини.

До нас в лікарню почали прибувати вагітні, які тікали від війни, Народжували у нашому бомбосховищі, під сиренами¹³¹. Лікарям доводилося приймати пологи на цокольному поверсі, який було облаштовано під бомбосховище в Дніпропетровській лікарні імені Мечникова. Туди стягнули ліжка, операційні столи і лампи. Керівництво лікарні та волонтери забезпечили лікарів і вагітних необхідними медикаментами. У Херсоні під обстрілами в пологовому будинку, облаштованому у бомбосховищі, народилися два хлопчики, а в Києві – дівчинка в метро¹³². Таких випадків порушення права на медичну допомогу можна наводити чимало, адже через дії агресора медична допомога стає недоступною, або загалом, або в належних і безпечних умовах.

¹²⁹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) (ратифікований Україною 18.08.1989). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

¹³⁰ Росія вийшла з Женевської конвенції щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. URL: https://lb.ua/world/2019/11/22/442950_rossiya_vishla_zhenevskoy_konventsii.html

¹³¹ Замість сирен – «Стефанія» і крики малюків: як лікарі в Дніпрі приймали пологи у бомбосховищі. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/12/249990/>

¹³² В Україні в укриттях народилось троє дітей. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2022/02/26/247574/>

Відповідно до пункту 3.11 Примірного положення про лікарню інтенсивного лікування, затвердженого Наказом МОЗ № 1008, з-поміж функцій лікарні визначено забезпечення безпеки лікувально-діагностичного процесу та умов перебування пацієнтів у лікарні. В Умовах закупівлі медичних послуг за Програмою медичних гарантій у 2022 році також йдеться про сегмент безпеки¹³³.

Отож саме на надавача медичних послуг покладається забезпечення безпеки пацієнтів: від організації надання до надання медичної допомоги.

На контрасті проаналізовано дії агресора, який не допускає вагітних жінок до пологових будинків, порушуючи концепцію медичного нейтралітету, та українських медиків, які в непростих умовах забезпечують надання необхідної медичної допомоги і намагаються ще створювати максимально можливі безпечні умови.

Незважаючи на активну фазу збройної агресії росії в Україні, наша держава намагається створювати умови для захисту прав жінок і дітей, сприяти у реалізації можливостей у сфері охорони здоров'я.

Доречно проаналізувати також спектр державницьких заходів, які сприяли реалізації прав жінок на медичну допомогу, створювали ефективні механізми для максимально можливого їх захисту, у тому числі через нормативні зміни. Крилатий вислів Цицерона «Під час війни закон мовчить» спростували українські нормотворці, адже забезпечують законодавчі умови для реалізації та захисту прав людини.

З огляду на те, в яких умовах з часу агресії народжували жінки, нерідко виникало питання юридичного оформлення факту народження дитини. На період дії воєнного стану на території України, згідно з наказом МОЗ України «Про забезпечення реєстрації новонародженої дитини в умовах воєнного стану» від 4 березня 2022 року № 407¹³⁴, підставою для забезпечення реєстрації народження дитини в органах державної реєстрації актів цивільного стану є медичне свідоцтво про народження (форма № 103/о)¹³⁵. Нормотворець за умови відсутності можливості заповнення медичного свідоцтва дозволив медичному працівнику на кожний випадок народження живої дитини виписати довідку довільної форми в двох примірниках (один примірник – для жінки, яка народила дитину, а другий примірник для надавача медичної допомоги) без проставлення печатки з встановленим переліком відомостей.

¹³³ Приміром, у Програмі «Медична допомога при пологах» серед вимог до організації надання послуги зазначено: наявність внутрішньої системи управління і контролю якості та безпеки медичної діяльності з дотриманням вимог до їх організації і проведення відповідно до чинного законодавства із здійсненням безперервного моніторингу індикаторів оцінки та критеріїв доступності, якості, безпеки надання медичної допомоги за напрямом її надання, ефективного контролю та управління якістю для забезпечення прав пацієнтки на отримання медичної допомоги необхідного обсягу та належної якості.

¹³⁴ Про забезпечення реєстрації новонародженої дитини в умовах воєнного стану: Наказ МОЗ України від 04.03.2022 № 407. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0293-22#Text>

¹³⁵ Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті: Наказ МОЗ України від 08.08.2006 № 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1150-06#Text>

Враховуючи численні вимушені факти народження дітей за межами закладу охорони здоров'я, МОЗ передбачив, що підтвердження факту народження дитини поза закладом на період дії воєнного стану на території України за самозверненням жінки проводиться надавачами медичної допомоги шляхом заповнення лікарем (за лікарською спеціальністю «Акушерство і гінекологія», «Неонатологія», «Педіатрія», «Терапія», «Загальна практика – сімейна медицина») медичного свідоцтва за таких підстав:

а) після проведення огляду жінки, яка народила дитину;

б) після проведення огляду дитини та за умови наявності в первинно-обліковій медичній документації жінки, в тому числі в електронній системі охорони здоров'я, відомостей, що підтверджують факт вагітності такої жінки.

З огляду на вимушену внутрішню міграцію для багатьох постало питання щодо вибору закладу охорони здоров'я для надання медичної допомоги, зокрема для пологів. У частині 2 статті 38 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (далі – Основи) зазначено, що кожний пацієнт має право, коли це виправдано його станом, бути прийнятим у будь-якому закладі охорони здоров'я за своїм вибором, якщо цей заклад має можливість забезпечити відповідне лікування. Важливим у цьому контексті є положення статті 35-2 Основ: без направлення спеціалізована медична допомога відповідно до медичних показань надається безоплатно закладами охорони здоров'я, з якими укладено договори про медичне обслуговування населення, пацієнтам, які звернулися до акушера-гінеколога.

В умовах воєнного стану вагітна має право на вільний вибір пологового будинку чи закладу охорони здоров'я з пологовим відділенням серед тих, які уклали договір з Національною службою здоров'я України (НСЗУ) на медичну допомогу при пологах і працюють. Така допомога надаватиметься безоплатно за програмою медичних гарантій «Медична допомога при пологах». Наголосимо, що в умовах воєнного стану медична допомога надається у межах усіх пакетів медичних послуг, визначених на 2022 рік¹³⁶.

Проаналізувавши кричущі випадки порушення агресором права жінок на медичну допомогу, що має своїм відлунням і становить порушення прав дітей, доходимо таких висновків:

1) порушення принципів медичного нейтралітету є воєнним злочином за частиною 2 (b) статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду. В Україні прийнята Постанова Верховної Ради України¹³⁷ про визнання відповідно до пункту 2 статті 11 та пунктів 2 і 3 статті 12 Римського статуту

¹³⁶ Специфікації, умови закупівлі та оголошення про укладення договорів про медичне обслуговування населення за Програмою медичних гарантій у 2022 році. URL: <https://moz.gov.ua/ogoloshennia+ta+spetcif%d1%96katc%d1%96%d1%97>

¹³⁷ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 04.02.2015 № 145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>

юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєних злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами РФ та керівниками терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян, починаючи з 20 лютого 2014 року і по теперішній час

2) у документуванні воєнних злочинів необхідно відвести чільне місце аналізу медичних воєнних злочинів, з огляду на важливість цінностей, які слід захищати в збройному конфлікті – життя і здоров'я. Факти про злочини в медичній сфері повинні бути піддані правовій оцінці та винні повинні бути притягнуті до відповідальності;

3) збройний конфлікт в Україні сигналізує про необхідність оновлення женецьких стандартів, закріплення чітких гарантій медичного нейтралітету в умовах воєнного стану. Численні порушення агресором прав у сфері охорони здоров'я, зокрема жінок і дітей, вказують про недієвість норм, про відсутність ефективних гарантій захисту прав людини;

4) риторичним і невирішеним залишається питання формування своєчасних важелів впливу на агресора з метою дотримання законів і звичаїв ведення війни, зокрема в частині дотримання концепції медичного нейтралітету, адже медична допомога це завжди про своєчасність, а притягнення винних до відповідальності має примарний ефект. Окрім того, після кожного порушення прав людини залишається післямак безкарності, неотримання справедливої сатисфакції, несвоєчасності результату. Зокрема, РФ вирішила, що виконувати рішення Європейського суду з прав людини, ухвалені після 15 березня 2022 року, після виходу з Ради Європи, вона не буде. Отож звернення до Європейського суду з прав людини за захистом порушених прав виглядає ілюзорно;

5) національні важелі впливу щодо захисту прав людини, зокрема законодавчі, є ефективними. Кожен наведений національний акт спрямований не лише на захист прав жінок, а є в найкращих інтересах дитини. Невипадково Європейський суд з прав людини у рішенні у справі «М. С. проти України» (2017) зазначає: «Наразі існує широкий консенсус – включаючи в міжнародному праві – на підтримку ідеї того, що в усіх рішеннях щодо дітей мають переважати їхні найкращі інтереси».

Отже, Україна справно виконує не лише женецькі стандарти, а й дотримується практики Європейського суду з прав людини, справедливо очікуючи справедливого бумерангу міжнародних інституцій для захисту прав людини на міжнародному рівні. Підкреслимо, що всі державницькі дії спрямовані на уникнення «прикрого вакууму в системі захисту прав людини», як зазначено в рішенні Великої Палати Європейського суду з прав людини¹³⁸.

Україна, обравши своїми інструментами людиноцентризм і ціннісноорієнтованість, намагається створити належні умови для реалізації

¹³⁸ Рішення Європейського суду з прав людини «Банкович та інші проти Бельгії та 16 інших договірних держав» від 19.12.2001. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2341>

прав жінок у сфері охорони здоров'я, зокрема права на медичну допомогу, незважаючи на воєнний стан, та ефективно усувати наслідки порушення агресором принципів медичного нейтралітету.

Сексуальні злочини у війнах росії проти України: історія, що повторюється

Марта Гавришко

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, дослідниця програми ЮПІС у Базельському університеті

Стаття присвячена аналізу злочинів проти цивільного населення на території України, здійснених російськими окупаційними військами під час Першої світової війни, Української революції (1917–1921), Другої світової війни та часу після неї, позначеного збройним протистоянням радянської влади й українського націоналістичного підпілля. Особливий фокус статті – сексуальне насильство російських військових щодо місцевих людей в Україні, зокрема щодо жінок і дівчат різного віку, та вплив цього насильства на постраждалих і їхні спільноти.

13-го квітня 2022 року близько 20 жінок влаштували акцію під посольством РФ в Естонії проти зґвалтувань українок російськими окупантами. (прим. - ЮрФем)

Фото: [Priit Mürk/ERR](#)

Із 24 лютого 2022 року розпочався новий виток збройної агресії росії проти України, іманентною частиною якого стали злочини російських військових з ознаками злочинів проти людяності, воєнних злочинів і злочинів геноциду. Однією з найпоширеніших насильницьких практик російських солдатів на тимчасово окупованих територіях України є сексуальне

насильство. Головними постраждалими від цього насильства є жінки й дівчата різного віку, хоча й відомо про випадки зґвалтування чоловіків і хлопчиків¹³⁹. Чи простежувались подібні способи поведінки російських окупантів в Україні в часи попередніх збройних конфліктів і воєн? Які причини цього сексуального насильства? Ким були постраждалі? Чи було сексуальне насильство російською імперською зброєю проти українського національного руху?

Для відповіді на ці запитання проаналізуємо події ХХ століття в Україні в розрізі двох світових воєн та збройних конфліктів, позначених російською агресією проти України. Остання супроводжувалася злочинами щодо місцевого цивільного населення, включно зі сексуальним насильством. Саме воно і є предметом розгляду в цій публікації, попри те, що гендерно зумовлене насильство чинили й інші воєнні актори на українських землях у досліджуваній період¹⁴⁰.

Перша світова війна та Українська революція (1914–1921). Українці та українки зустріли Першу світову війну, або ж Велику війну, у складі різних державних утворень, зокрема Австро-Угорської та Російської імперій, які опинилися у протиборчих таборах. Російська окупація західноукраїнських земель, зокрема Галичини, Буковини, Надсяння, Волині, тривала з перервами від серпня 1914 року до серпня 1917 року. Захоплення цих територій супроводжувалося насильством щодо місцевого населення: грабежами, побиттями, вбивствами і сексуальним насильством. Про випадки зґвалтувань на Івано-Франківщині збереглося чимало свідчень очевидців та очевидців. Зокрема, Федір Мацко зі села Рожнів згадував: *«Правдою є те щодо культурної поведінки – цього в руських не було. Будь-яка жінка чи дівка стрінеться на дорозі з руським, то не промине їх, щоби не знасилував. А то по хатах ходили, і в хаті є діти і жінка чи доросла дівка – валит її, вона плаче, діти плачуть, верещать – на це ніякої уваги. Діти дивляться, як москаль гвалтує маму. Зробив свою роботу, сказав “спасібо” і пішов»*¹⁴¹. Зафіксовано також свідчення про зґвалтування місцевих жінок у селах Добротів, Серафинці, Печеніжин, Вікно, Палагичі, Уторопи, Петрів, Тисмениця¹⁴². Газета «Українське слово» від 23 липня 1917 року публікувала свідчення мешканця Калуша про поведінку російських військ: *«Цілий Калуш спалений. З виїмком середини міста, котру зате грабовано і знищено, бо російська управа дозволила своїм татарським військам погуляти. Вони користали з того поспішно, грабуючи,*

¹³⁹ Interim Report on reported violations of international humanitarian law and international human rights law in Ukraine, 20 July 2022, 35, 36.

¹⁴⁰ Див. більше: Havryshko M. Love and Sex in Wartime: Controlling Women's Sexuality in the Ukrainian Nationalist Underground // *Aspasia*. Vol. 12: 35-67; Havryshko M. Sexual violence in the Holocaust: Perspectives from Ghetto and Camps in Ukraine // Heinrich Böll Stiftung Website, 2020, May 18. URL: <https://www.boell.de/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>

¹⁴¹ Паньків М., «Старші брати» чи насильники, гвалтівники, грабіжники. Місце подій – Івано-Франківщина. Час подій – Перша та Друга світова війни й пізніше. Військово-історичний меридіан. 2019. Вип. 4(26), 76.

¹⁴² Там само, 76-77.

насилуючи багато жінок і мордуючи»¹⁴³. Громадсько-політичний діяч Іван Куровець згадував про ці ж події: «11 липня почалися грабунки, морди і підпали, насилування жінок, дівчат, в чім вік не становив перешкоди. Насилували по-звірськи діти і старі баби. То все робили козаки і солдати через цілий час від 11-16-го [липня], хоча в місті був дивізіонер, командант міста (полковник) і губернський комісар з Тернополя»¹⁴⁴.

Одним з об'єктів агресії російських солдатів стали єврейські громади, головню через стереотипи у ставленні до них та конспірологічні теорії, які підтримувала, конструювала і поширювала державна пропаганда в Російській імперії. Зокрема, дві урядові постанови від 1915 і 1916 років змальовували євреїв як спекулянтів і головних профітерів від війни, зрадників, і колаборантів з німцями, які на їхнє замовлення спалюють посіви, а також накопичують валюту і їжу¹⁴⁵. Наслідком популярності таких ідей серед російських військових стали вчинені ними антиєврейські погроми у Бродах, Сокалі, Львові та інших місцевостях Галичини. У своєму щоденнику Аба Лев, єврейський солдат російської армії, зафіксував побачене після погрому влітку 1916-го в Бучачі¹⁴⁶. Зокрема, згадував: «В наступному будинку була мертва жінка, її згвалтували і важко побили, після чого вона померла в агонії того ж дня. У третьому і четвертому будинку були згвалтовані єврейські жінки і дівчата, чоловіки з розбитими головами і виколотими очима»¹⁴⁷.

У період Української революції 1917–1921 років сексуальне насильство було одним з найпоширеніших видів насильства щодо цивільного населення, особливо щодо єврейських спільнот. Одними з акторів цього насильства були більшовицькі війська, які прагнули встановити в Україні комуністичну владу і тому боролися з військами Української народної республіки та її союзників. Частина червоноармійців ідентифікувала євреїв з капіталістами, які визискують пролетаріат, іншими керувала жадоба збагачення¹⁴⁸. В середині 1920 року Революційний трибунал засудив 166 солдатів Червоної армії за участь у 25 погромах на Поділлі. 138 з них розстріляли, решту засудили до різних термінів ув'язнення¹⁴⁹. Про поведінку солдатів Першої Кінної армії в Галичині писав у своєму щоденнику один з її вояків, єврейський письменник Ісаак Бабель: «Всі дівчата і жінки – ледве ходять. Ввечері – балакучий єврей з борідкою, тримав магазин, донька кинулася з другого поверху від козака,

¹⁴³ Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. у свідченнях сучасників (Львів: Вид-во «Апріорі», 2018), 441.

¹⁴⁴ Там само, 442.

¹⁴⁵ Zavadivker P., Pogroms in World War I Russia In: Pogroms. Edited by: E. M. Avrutin and E. Bemporad, (Oxford University Press, 2021), 113.

¹⁴⁶ Russian Jews between the Reds and the Whites, 1917–1920. By O. Budnitskii. Transl. by T. J. Portice. Jewish Culture and Contexts. Ed. by D. B. Ruderman (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012), 236.

¹⁴⁷ Zavadivker P., Pogroms in World War I Russia, 131.

¹⁴⁸ Bemporad E., Legacy of Blood. Jews, Pogroms, and Ritual Murder in the Lands of the Soviets (Oxford University Press, 2019), 6-7.

¹⁴⁹ Legacy of Blood. Ed. E. Bemporad (Oxford University Press (2019), 62.

переламала собі обидві руки, таких багато. Всі бійці – бархатні кашкети, згвалтування, чуби, бої, революція і сифіліс»¹⁵⁰.

У серпні 1920 року один із сотників Червоного козацтва – союзників більшовиків – згвалтував жінку і дозволяв вчиняти сексуальне насильство своїм підлеглим¹⁵¹. Український військовий діяч, повстанський отаман Яків Гальчевський згадував про злочини Червоного козацтва літа 1921 року: «З острахом і сподіваннями нового бою ми дочекалися вечора. Наш звідун доніс нам, що 72 червоні в селі в страшний спосіб знущаються над селянами, шукаючи зброї; граблять, дівчат – отих найкращих квіток, яких я бачив на Київщині – насилують!»¹⁵². Солдати радянського воєначальника Семена Будьонного вчинили погром у селі Спичинці Київської губернії 4–9 жовтня 1920 року. За свідченнями очевидців, вони згвалтували близько сотні жінок. Серед постраждалих були дівчатка 12 і 13 років. Деяким відрізали груди¹⁵³. У 1920 році подібні злочини проти жінок вони вчинили в різних місцевостях Київщини¹⁵⁴.

У 1918–1920 роках понад 1500 погромів відбулося на території України. Більш ніж 100 тис. євреїв було вбито, багато поранено. Під час цих подій близько 100 тис. єврейських жінок, або ж 1 з 12 жінок була згвалтована¹⁵⁵. Одним із ключових виконавців погромів були російські білогвардійці, або ж учасники Білого руху (Добровольча армія Корнілова, Алєєксєєва, Денікіна, Всевелике Військо Донське, Кубанська народна республіка, Терське козацтво, об'єднані 1919 року у Збройні сили Півдня Росії), які боролися за відродження Російської імперії і входження України до її складу. Чимало учасників Білого руху мали досвід боротьби в царській армії і поділяли антисемітські погляди, популярні там. Крім того, частина з них вважала євреїв симпатиками більшовиків. Так, міф «жидо-більшовизму» став вагомою причиною геноцидальної хвилі насильства проти євреїв¹⁵⁶. Нохем Штіф, єврейський письменник, журналіст, головний редактор Комісії зі збору та публікації документів про українські погроми, заснованої у травні 1919 року в Києві, зазначав, що масові згвалтування були найбільш характерною ознакою «стилю» погромів, які чинила Добровольча армія¹⁵⁷.

¹⁵⁰ Бабель И. Конармия. Т. 2 (Москва: Время, 2005). URL: <https://traumlibrary.ru/book/babel-ss04-02/babel-ss04-02.html> (11.09.2022).

¹⁵¹ Кобельський В. Дев'янтна поведінка вояків Червоного козацтва: 1918–1921 рр., Інтелігенція і влада, Серія: Історія. 2016, Вип. 35, 111.

¹⁵² Гальчевський Я. Проти червоних окупантів (Краків: Українське видавництво, 1941), 72–73.

¹⁵³ Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: Сб. док. Отв. ред. Л. Б. Милякова (Москва «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007), 423.

¹⁵⁴ Книга погромов, 427.

¹⁵⁵ Bemporad E., The Female Dimension of Pogrom Violence, 1917–1921 In: Pogroms. Edited by: Eugene M. Avrutin and Elissa Bemporad (Oxford University Press, 2021), 150.

¹⁵⁶ Див. більше про це, а також про роль сексуального насильства як зброї геноциду проти євреїв під час погромів в Україні у 1917–1921 роках: Astashkevich I. Gendered Violence: Jewish Women in the Pogroms of 1917 to 1921 (Brighton, Mass.: Academic Studies Press, 2018), 16–17 та ін.

¹⁵⁷ Shtif N., The Pogroms in Ukraine, 1918–19: Prelude to the Holocaust. Translated and annotated, with an introduction by Maurice Wolfthal (Cambridge: Open Book Publisher, 2019), 42.

У серпні 1919 року денікінські війська захопили чималу кількість українських земель, зокрема Херсон, Миколаїв та Одесу і продовжили свій рух до Києва. Дейчман, очевидець погрому у Кременчуці, який вчинили денікінці в серпні 1919 року, записав у своєму щоденнику про масові зґвалтування жінок різного віку, зокрема старших і дітей¹⁵⁸. 25 серпня 1919 року очевидець погрому в Борисполі наголошував, що протягом чотирьох днів перебування білих у місті зафіксовано щонайменше 40 зґвалтувань, постраждалими від яких стали дівчата і жінки у віці від 14 до 50 років¹⁵⁹.

21 серпня 1919 року денікінці зі своїми союзниками козаками окупували Смілу і перебували там до кінця року. Один із членів Допомогового комітету Червоного Хреста свідчив, що козаки «демонстрували виняткову енергію у переслідуванні єврейських жінок і дівчат, яких вони обезчещували одразу ж на вулиці привселюдно. Істеричні крики і ридання жертв були нестерпними. Двоє братів моєї дружини бачили як група з близько двох десятків п'яних козаків жорстко гвалтували єврейську дівчину у коморі. Зґвалтування супроводжувалося страшними тортурами. Кожен гвалтівник вигадував свій спосіб мучити жертву. Мені сказали, що бідна дівчина покінчила життям після цього. Серед зґвалтованих було також багато старших жінок»¹⁶⁰. Під час першого погрому було близько 400 зґвалтованих жінок. Але жахливіше, на думку автора, відбулося пізніше, коли у грудні у Смілу прибули загони чеченців та осетинців. Вони були в місті не більше ніж дві години, але протягом цього часу вбили близько 107 людей, поранили шість сотень¹⁶¹. Місцеві лікарі свідчили: «Зґвалтування мали груповий характер (гурбою). Вік потерпілих: від 12 до 40 років. Отже, були випадки розбещення... Доводилося спостерігати зараження зґвалтованих венеричними хворобами (гонорея)». Лікарка С. Поляк, яка працювала з 50 постраждалими, зазначила, що 20 з них завагітніли внаслідок зґвалтування, а деякі страждали на нервові розлади і судороги¹⁶².

У Черкасах денікінці провели два погроми – у серпні і грудні 1919 року. Під час першого, за свідченням лікарів, було близько 400 випадків зґвалтувань. Серед постраждалих було чимало дівчаток у віці 10-11 років. Одна з них, десятирічна, померла від крововтрати, інша – 20-річна дівчина – покінчила життя самогубством. Деякі постраждалі зверталися до знахарок по допомогу у проведенні абортів, внаслідок чого частина з них померла¹⁶³.

Мешканець Софіївки Катеринославської губернії (тепер Дніпропетровська область) Пейсах Лейб Пилявський свідчив про воєнні злочини частин генерала Андрія Шкуро у своєму рідному та сусідніх селах. Зокрема, він наголосив, що в єврейській землеробській колонії Нові Ковна у

¹⁵⁸ Книга погромів, 220-221.

¹⁵⁹ Chopard T., *Sexual Violence during Pogroms: The Civil War in Ukraine as a Laboratory for Anti-Jewish Violence (1917-22)* // *Ukraina Moderna*, 2020, 199.

¹⁶⁰ Bemporad E., *The Female Dimension of Pogrom Violence, 1917-1921*, 158.

¹⁶¹ Ibid., 159.

¹⁶² Книга погромів, 341.

¹⁶³ Там же, 352, 354.

липні 1919 року загін Губанова «вчинив страшний погром і 90 зі ста єврейських жінок були зґвалтовані». Подібні злочини цей загін вчинив у сусідній єврейській колонії Нововітебське, причому «в одній кімнаті зґвалтували маму на очах доньки і доньку – на очах у матері. Багато зі зґвалтованих жінок захворіли душевно та фізично. Багато з них були заражені [венеричними хворобами]»¹⁶⁴.

Поведінка білих, особливо осетинів, чеченців, башкирців та козаків, які відзначалися особливою жорстокістю, зменшувала підтримку ідей Білого руху в Україні загалом. Так, білогвардійський розвідник А. Качуровський про зустріч з українськими повстанцями в районі розквартирування осетинських частин на Київщині восени 1919 року писав: «Усі, як один, заявили мені, що проти Добрармії вони нічого не мають і навіть люблять її, але проти осетинів (чи як там вони називають чеченців) будуть боротися до останнього, бо ті немилосердно їх грабують, гвалтують жінок і забирають останній шмат хліба»¹⁶⁵. У серпні невідома жінка, сини якої служили в Добровольчій армії, писала у зверненні до Денікіна про злочини його військових у Катеринославі (нині Дніпро) і Єлизаветпільлі: «Під час цих погромів десятки єврейських дівчат і навіть дівчаток були зґвалтовані. Це часто робили у присутності батьків і це робили солдати і навіть офіцери»¹⁶⁶.

Друга світова війна і десятиліття після неї. Друга світова війна стала новим етапом злочинів проти людяності, які вчиняли різні військово-політичні сили на окупованих українських землях, зокрема радянська влада. Існують свідчення про зґвалтування, які чинили члени радянських партизанських з'єднань, а також червоноармійці на звільнених від німців теренах¹⁶⁷, хоча сексуальне насильство Червоної армії в Україні не набуло тоді таких масштабних форм, як, наприклад, в Угорщині чи Німеччині в 1945 році. Однак сексуальна віктимізація місцевих жінок в Україні не закінчилася після капітуляції Німеччини. Наступне десятиліття після Другої світової війни позначене збройним протистоянням радянської влади та українського націоналістичного підпілля, представленого Організацією українських націоналістів (ОУН) та Українською повстанською армією (УПА), абсолютною метою яких було відновлення незалежної української держави. До війни з ними влада залучала, зокрема, прикордонні і внутрішні війська НКВД, регулярні частини Червоної армії, винищувальні батальйони, війська

¹⁶⁴ Там же, 215.

¹⁶⁵ Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Український історичний журнал, 2009, № 5, 111.

¹⁶⁶ Книга погромов, 237.

¹⁶⁷ «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы. Авт.-сост. Гогун А., Кентий А. (Киев: Украинский издательский союз, 2006), 189, 194-196; Testimonies 46765 and 27234, USH Shoah Foundation VHA; Гавришко М. «Уночі прийшов і ліг біля монахині. Горіло світло, він її насилував у всіх на очах», Країна, 07.11.2017. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_unochi-prijshov-i-lig-bilya-monahini-gorilo-svitlo-vin-yiji-nasiluvav-u-vsih-na-ochah/802398

НКВД СРСР з охорони залізниць, партійних активістів¹⁶⁸. За період з 1944 до 1953 років радянська влада вбила 153 тис. учасників і прихильників підпілля, арештувала 134 тис. та депортувала близько 204 тис. осіб¹⁶⁹. Серед інструментів боротьби з підпіллям були не тільки вбивства і репресії, але й сексуальне насильство. Воно стало чинником терору і залякування не лише учасників та учасниць підпілля, але й цивільного населення, яке їх підтримувало¹⁷⁰.

Жінки були однією з найвразливіших категорій населення під час військово-чекістських операцій проти українського націоналістичного підпілля. Багато з них, особливо у 1944 та 1945 роках, самотужки вели господарство, опікувались дітьми і старими, тоді як їхні чоловіки могли перебувати на примусових роботах у Німеччині, на фронті чи ховатися від мобілізації в Червоній армії, або ж знаходитися у повстанських загонах УПА і в боївках ОУН. Ще частина жінок були вдовами внаслідок війни. Серед насильницьких дій, яких зазнавали жінки під час військово-чекістських операцій, зґвалтування відіграло не останню роль. Керівництво ОУН намагалось ретельно збирати дані про це, вписуючи їх у спеціальні звіти про радянський терор у певних місцевостях. Зокрема, у звіті про ситуацію у Львівському краї за липень 1944 – липень 1945 року зафіксовано 382 випадки зґвалтувань¹⁷¹.

Першими, хто викликав зацікавлення радянських військових під час облав, були найближчі родичі підпільників і повстанців. Очевидець подій Микола Максимич згадує про групове зґвалтування і вбивство дружини повстанця в його рідному селі Галівка на Львівщині: *«А жінка його, вона хліб пекла в той момент в хаті, місила і в п'єцу горіло. А була дитина в колисці – вони ту дитину взяли і кинули в п'єц. А жінку взяли розділи і прив'язали до вікна... І їх може де п'ятеро перейшло через неї, а потім взяли її повісили»*¹⁷². Про інші випадки зґвалтувань на Львівщині дізнаємося з документів ОУН. Так, у звіті за серпень 1944 року йдеться про смерть двох дівчат, «зґвалтованих більшовиками» в селі Любичі¹⁷³. В іншому звіті зафіксовано, що в селі Вихопні 10 жовтня 1946 року 100 «більшовиків» арештували місцеву жительку Марію. Її повезли у ліс, зґвалтували і вбили. Наступного дня селяни знайшли лише закрявавлену хустку жінки. Тіло відшукати не вдалося¹⁷⁴.

¹⁶⁸ Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937-1953) (Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2016), 188-189.

¹⁶⁹ Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума Л ЦК КПСС и другие документы. Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев (Москва: МФД, 1999), 47.

¹⁷⁰ Дет. про це: Havryshko M., "Women's Bodies as Battlefield: Sexual Violence during Soviet Counterinsurgency in Western Ukraine (1944-1953)", *Euxeinos. Governance and Culture in the Black Sea Region*, Vol. 9: 85-114.

¹⁷¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 13: Воєнна округа УПА «Буг». Док. і мат. 1943-1952. Кн. 2. За ред. В. Мороза, О. Вовка (Київ; Торонто, 2009), 205.

¹⁷² Максимич М. Мене партизани називали «Жайворонок», Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців. Зап. та уп. Є. Луцько. Т. 2: Яворів (Львів: Растр-7, 2015), 963.

¹⁷³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 13, 77.

¹⁷⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), фонд 13, справа 376, т. 75, аркуш 314. Згідно зі звітом ОУН 26 лютого 1947 року в селі Татаринів співробітники місцевого гарнізону військ НКВД

Постраждалими від сексуальних злочинів радянських військових могли стати випадкові жінки, які не мали реального стосунку до підпілля, але стали об'єктами агресії через застосування нападниками принципу колективної відповідальності. Іншою причиною могло бути недбальство командування, яке закривало очі на брак дисципліни серед своїх підлеглих або ж дозволяло їм чинити злочини, що слугувало своєрідною винагородою за їхню службу або ж способом каналізації злості і розчарування через втрати у протистоянні з українським підпіллям. Так було у справі злочинів 10 мотомеханізованої дивізії генерал-майора Павлова в селі Великий Житин на Рівненщині. У ніч на 10 січня 1946 року невідомі (ймовірно учасники підпілля) обстріляли бійців дивізії, коли ті проходили повз село. У відповідь солдати спалили 23 селянські господарства. Під час пожежі загинуло багато худоби і кілька місцевих мешканців. У спеціальному донесенні першому секретареві КП(б)У Микиті Хрущову від 26 січня народний комісар державної безпеки Сергій Савченко зазначав: «Троє військовослужбовців зґвалтували дружину червоноармійця – Николайчук Марію Афанасьєву, мати трьох малолітніх дітей»¹⁷⁵. У вказівках міністра МВД Строкача обласним управлінням МВД від червня 1946 року зафіксовано інформацію про те, що 19 січня того року оперуповноважений Бурштинського РО МВД Станіславської області, молодший лейтенант Скворцов «без жодних підстав» у селі Чигрів затримав 17-річну Теклю Тукалевич і 21-річну Катерину Благун. Допитуючи останніх, Скворцов роздягав їх і примушував до сожительства [сексуальних стосунків]... Із застосуванням сили і погроз Скворцов зґвалтував Благун»¹⁷⁶. Зґвалтування неповнолітніх дівчат не було рідкістю, а його винуватці вбивали жертв, намагаючись приховати свій злочин¹⁷⁷.

Важливою ознакою зґвалтувань був їх публічний характер, коли нападники мучили своїх жертв у присутності родичів, близьких, знайомих. Це ще більше травмувало потерпілих і водночас завдавало страждань очевидцям, які не могли відвернути злочин чи перешкодити йому, відчуваючи свою безпорадність і вину. Тож зґвалтування над жінками ставало способом демонстрації влади радянських військових і їхньої готовності використовувати найжорстокіші форми насильства щодо тих, кого вони вважали ворогами. Наприклад, у доповідній записці начальника НКВД у Дрогобицькій області Кагановича від 22 жовтня 1945 року щодо

арештували Софію, зґвалтували її у стайні і вбили (Загальний звіт за листопад і грудень 1947 р., Архів Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР), ф. 10).

¹⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 556, арк. 16.

¹⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 2, спр. 740, арк. 112.

¹⁷⁷ Наприклад, у таємній доповідній записці члена Ради допомоги Західній Україні Тимофія Строката на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка зафіксовано, що 22 березня 1945 року боєць Червоної армії 154-го полку Олександр Груздаєв, перебуваючи на спецоперації проти підпілля в селі Камінне на Івано-Франківщині, зґвалтував 14-річну Анну Яремчук, убив її, а тіло сховав у кювет (Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959. Кн.1 (Київ; Торонто, 2002), 427). У селі Блятівка підпільники зафіксували групове зґвалтування працівниками НКВД 17-річної дівчини (Літопис УПА. Нова серія. Т. 13, 81).

оперативно-чекістських заходів боротьби з ОУН зазначено, що на хуторі Владипіль Самбірського району бійці військової групи 116 С.Д. «групами зґвалтували три дівчини, причому були випадки гвалтування на очах у матерів, які цілували руки бійцям з проханням помилувати»¹⁷⁸.

У багатьох випадках зґвалтування були скоєні групою осіб. Наприклад, в одному зі звітів ОУН зафіксовано інформацію про те, що в селі Ульвівок на Львівщині 19 квітня 1946 року працівники МВД під час проведення обшуків зґвалтували 32-річну Меланію Сольманчук: *«Їй казали іти до льоху, бо будуть переводити ревізію. Коли жінка ввійшла за нею ввійшло 2-х енкаведистів, а один лишився біля дверей. Цих двох кинулися на жінку. Вона почала кричати. Usta її заткали шапкою і доконали насилля»*¹⁷⁹. Сексуальна експлуатація затриманих жінок могла тривати по кілька днів і мала важкі наслідки для постраждалих. В селі Комарів на Івано-Франківщині 3 квітня 1946 року МВД арештувало двох дівчат, яких розпитували про діяльність ОУН в селі. У документах Служби безпеки (СБ) ОУН це описано так: *«Слідуючого дня під час допитів, на яких їх сильно били, виводили дівчат з хати до стодоли і там знасилували. Затварницька Марія до вечора була знасилувана 4 рази, а Мельничук Марія – 10 разів. Коли дівчата боронилися і кричали, большевики грозили їм тюрмою та розстрілом. Крім того Мельничук Марія була ще знасилувана в двох слідуючих днях. Після таких допитів і насильства дівчат збили так, що Мельничук Марії виломали руку і повикручували ноги, а тіла обох були покриті синяками»*¹⁸⁰.

Зробивши обшуки в селі і затримавши підозрілих людей, радянські військові і працівники НКВД заганяли їх у сільські чи районні будівлі – школи, стодоли, сільські ради, клуби, приватні помешкання тощо і там допитували про їхніх родичів, друзів, знайомих та інших осіб, пов'язаних з партизанкою і підпіллям. Сексуальне насильство чи погрози його застосувати були поширеною практикою під час допитів та інструментом тортур. Розслідуючи справу затримання НКВД машиністки повітового осередку ОУН Павлини Бойчук 17 липня 1945 року в селі Майдан на Івано-Франківщині, слідчий СБ зауважив в документах, що під час допитів у місцевій школі *«сказали їй роздягтись до нага і грозили, що знасилують її. Насилування мав проводити цілий баталіон»*¹⁸¹. Колишня керівниця Українського Червоного хреста (медичної служби УПА) в Косівському районі Олександра Слободян згадує, що після її арешту у квітні 1945 року її намагався зґвалтувати один з радянських офіцерів у присутності інших солдатів. Після того як Олександра вчинила спротив, гвалтівник вдарив її так сильно, що вона вибила своїм тілом двері стодоли і опинилась біля ніг солдатів. *«Вони кричали, що я образила*

¹⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 2, спр. 218, арк. 74.

¹⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 57, арк. 334.

¹⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 57, арк. 307.

¹⁸¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 57, арк. 30.

їхнього начальника, кричали, що зараз усі позабавляються мною»¹⁸². Декотрих жінок, які чинили опір при спробі зґвалтування вбивали. Про це йдеться у звіті СБ про смерть Юстини Тряско 1 березня 1946 року в селі Велдіж на Івано-Франківщині: *«За нею вибіг один большевик та в сінях зловив за руки. Жінка почала вириватись, однак большевик кинув її на землю та хотів знасилувати її. Юстина почала кричати і на це прийшли другі більшовики. Вирвавшись з рук большевика почала тікати в напрям своєї хати. Большевик, бачучи, що не зловить жінки, почав стріляти з кріса. Після трьох вистрілів вбив її перед хатою»*¹⁸³. У документах ОУН зафіксовано чимало випадків смертей зґвалтованих жінок¹⁸⁴.

Знущання над жіночим тілом не припинялися і в слідчих ізоляторах, камерах попереднього затримання, тюрмах, куди потрапляли як родички учасників підпілля, так і підпільниці, симпатики, або свідки. Рутинні, здавалося б, процедури щодо затриманих й арештованих могли мати ознаки сексуального приниження. Так, наприклад, нерідко оголених жінок, яких направляли до душових, конвоювали саме чоловіки, які пильно і нав'язливо розглядали жіночі тіла. Це викликало дискомфорт, сором і низку інших неприємних відчуттів у жінок, особливо молодих. Зокрема, колишня зв'язкова ОУН Тамара Криштальська згадує свій травматичний досвід у тюрмі в Луцьку, коли їй було 19 років: *«Повели нас у парну для дезінфекції, розібрали догола. А всі конвоїри – молоді хлопці. Яка то була кара господня, скільки ми сорому наїлися!»*¹⁸⁵. Колишня розвідниця ОУН Галина Коханська описала своє перебування в тюрмі Луцька, коли їй було 19 років: *«Наглядач повів мене у камеру. По дорозі сказав: “А тебе здорово покалічено”. Через очко в дверях він дивився як я милась. На душі стало гидко від такого принизливого становища»*¹⁸⁶.

Одним з найбільших викликів для арештанток були допити. Нерідко вони супроводжувалися не лише шантажем, погрозами і побиттям. Частина жінок змушували роздягатися, а тоді били по грудях або статевих органах¹⁸⁷. Виконавцями насильства могли бути одночасно кілька осіб¹⁸⁸. Колишня зв'язкова СБ Анна Бондарук пригадує, як її 20-річну викликали на один із допитів у тюрмі НКВД в Тереховлі о другій годині ночі: *«З другого кабінету прийшов слідчий. Теж молодий і дуже мене став за груди лапати, мацати. А мій слідчий йому сказав: “Не чіпай бандерівку!”»*¹⁸⁹. Іншою поширеною

¹⁸² Інтерв'ю з О. Слободян (1922), зап. М. Гавришко 14.08.2016 в с. Запруття Івано-Франківської області, архів авторки.

¹⁸³ ГДА СБУ, ф.13, спр. 376, т. 57, арк. 102.

¹⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 2, спр. 740, арк. 109; Літопис УПА. Нова серія. Т. 13, 77.

¹⁸⁵ Інтерв'ю з Т. Криштальською (1926), зап. М. Гавришко 24.04.2016 р. у Горохові Волинської області, архів авторки.

¹⁸⁶ Літопис УПА. Серія «Бібліотека». Т.9: Галина Коханська, З Україною в серці: спомини; ред. П. Потічний, М. Посівнич (Львів; Торонто, 2008), 225.

¹⁸⁷ Звіт. Станіславщина. Грудень 1946, АЦДВР, ф. 10, арк. 18.

¹⁸⁸ Інтерв'ю з М. Вівчарик (1925), зап. М. Гавришко 05.03.2017 в Тереховлі, Тернопільська область, архів авторки.

¹⁸⁹ Інтерв'ю з А. Бондарук (1928), зап. М. Гавришко 27.03.2017 у Львові, архів авторки.

насильницькою практикою в радянських тюрмах було зґвалтування під час допитів. Катерина Максимович згадує, що під час її перебування у внутрішній тюрмі УМДБ у Львові один із слідчих постійно ґвалтував дівчат, одна з яких після тортур померла¹⁹⁰. Колишня підпільниця Марія Юкіш («Чорна») згадувала, що її співкамерниці у тюрмі Болехова були зґвалтовані слідчим¹⁹¹.

Варто зауважити, що зґвалтування жінок під час допитів не було санкціоноване. Однак, як показують радянські документи, розслідування таких справ затягувалося, як і покарання винних. Зокрема, у довідці відділу управління кадрів ЦК КП(б)У від 8 жовтня 1945 року звернено увагу на затягування слідства у справі помічника оперуповноваженого Кам'янка-Бузького РО НКВД Львівської області Яремина, який у липні зґвалтував арештовану Анастасію Кісь¹⁹². У цій же справі вказано про припинення кримінального провадження у справі начальника винищувального батальйону Солотвинського РО НКВД Станіславської області, який схилив до сексуальних відносин утримуваних у КПЗ Басюц і Семанюк¹⁹³. Немає також підстав стверджувати, що радянська влада належно розслідувала і притягувала до відповідальності тих, хто чинив сексуальну наругу в ГУЛАґу над українськими жінками, засудженими за політичними статтями. Тоді як спогади вцілілих жінок, зокрема тих, з якими мені особисто доводилося розмовляти у 2015-2018 роках в рамках моїх наукових досліджень гендерних аспектів українського націоналістичного руху, не залишають сумнівів у поширеності сексуального насильства над ними в таборах чи спецпоселеннях у Сибіру, куди також висилали членок родин «ворогів народу» разом з дітьми. Сексуальне приниження жінок починалося уже в перші хвилини їхнього «знайомства» з табірними порядками. Зокрема, колишня бранка табору в Антрациті на Луганщині в 1946 році Марія Віслапуу згадувала: *«Усі ув'язнені мали голити під пахвами і нижче. Процедура була обов'язковою, бо множилися "мандавошки" (лобковий педикульоз. – М. Г.). За розпорядженням керівництва, жінок голили тільки чоловіки, а чоловіків – жінки. Робили так спеціально, щоб принизити. Так само лише чоловіки супроводжували жінок у туалети. Вони були відкриті, і ніяк не можна було прикритися»*¹⁹⁴.

Чимало жіночих історій містять спогади про сексуальні домагання, зґвалтування, а також примус до статевих стосунків з боку табірною керівництва чи охоронців в обмін на кращі умови життя, праці, їжі і

¹⁹⁰ Інтерв'ю з К. Максимович (1924), зап. М. Гавришко 20.06.2015 в Миколаєві Львівської області, архів авторки.

¹⁹¹ Інтерв'ю з М. Юкіш (1930), зап. М. Гавришко 21.01.2017 р. у Долині Івано-Франківської області, архів авторки.

¹⁹² Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 479.

¹⁹³ Там само, 480.

¹⁹⁴ Гавришко М. Долаючи тишу, 43.

медикаменти¹⁹⁵. Подекуди винуватцями сексуальних нападів були і самі засуджені чоловіки, наприклад, за кримінальні злочини, дії яких не були належно контрольовані відповідними органами¹⁹⁶. У деяких випадках нападники були у змові з адміністрацією, яка закривала очі на їхні сексуальні злочини. Марія Віслапуу згадувала: *«Думала, поїду додому, а попала в 11-й пересильний лагпункт. Там були й політичні в'язні, й урки. Одного навіть охорона боялася – років 40, зі скляним оком і вибитими зубами. Сидів уже 18 років. Приходив у барак, вибирав дівчину і лягав з нею. Одну, що не захотіла віддатися, порізав ножом. Яюсь уночі прийшов і ліг біля монахині. Горіло світло, він її насилував у всіх на очах. Охорона не зважала. Я була за кілька ліжок від неї й молилася. Боялася, що колись він і до мене добереться. Попросила допомогти Івана – він дружив із дівчиною з моєї бригади. Підійшов до того і сказав: "Эту девочку не трогать!"»¹⁹⁷. Тож сексуальне насильство в неволі щодо жінок, звинувачених у зв'язках з підпіллям, можна розглядати не лише як тортури і приниження конкретних осіб, але й як частину цілеспрямованої політики на знищення українського спротиву загалом, де жінки відігравали вагомий роль.*

Висновки. Отже, сексуальне насильство було поширеною практикою російських окупантів на українських землях у ХХ столітті. Постраждалими від цього насильства як тоді, так і під час нинішньої повномасштабної війни росії проти України є в основному жінки і дівчата різного віку. Хоч і ймовірно, що сексуальні тортури та інші форми знущань російські військові застосовували і до чоловіків у минулих війнах, однак свідчень про це бракує. На противагу їм свідчення про сучасну війну дають чимало підстав припускати, що і військові, і цивільні чоловіки та хлопчики в Україні є постраждалими чи жертвами сексуального насильства, як от сексуальних тортур, зґвалтування, ушкодження чи відтинання геніталій¹⁹⁸. При цьому хлопчиків і дівчаток, як у попередніх війнах, так і нині, можна вважати постраждалими від сексуального насильства, адже вони були безпосередніми свідками знущань над їхніми близькими людьми, що може мати важкі психологічні наслідки для них.

Подібність сексуальних злочинів росіян на українських землях у минулому і сьогодні помітна і в їхніх причинах. Однією з них є російська мілітарна культура, основана на насильстві і недотриманні норм як російського, так і міжнародного права щодо ведення війни. У такій системі

¹⁹⁵ Гавришко М. Долаючи тишу. Жіночі історії війни (Харків: КСД, 2018), 43, 83, 174. Більше про повсякдення жінок у Гулагу, зокрема досвід гендерно базованого насильства, див.: Applebaum, A. Gulag: A History (New York: Doubleday, 2003); Jehanne M Gheith, Katherine R. Jolluck, Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile (New York: Palgrave MacMillan, 2011); Оксана Кісь. Українки в ГУЛАГУ: вижити – значить перемогти (Львів: Інститут народознавства НАНУ 2017).

¹⁹⁶ Гавришко М. Долаючи тишу, 153.

¹⁹⁷ Гавришко М. Долаючи тишу, 43.

¹⁹⁸ В Ізюмі завершили ексгумацію з місяця масового поховання – підняли 436 тіл // Громадське радіо. 2022. 23 верес. URL:

<https://hromadske.radio/news/2022/09/23/v-iziumi-zakinchyly-ekshumatsiiu-pidnialy-436-til-bil-shist-z-oznaka-my-nasyt-nyts-koi-smerti>; Тортури українського полоненого. Україна вимагає справедливості // BBS Ukraine. 2022. 29 лип. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62348582>

координат будь-які дії російських військових, що, на думку їхнього командування, можуть наблизити досягнення військово-політичних цілей, вважаються обґрунтованими і доцільними. Інакше кажучи, командири і політичне керівництво росії закривають очі на злочини своїх підлеглих, зокрема й сексуальні, виправдовують їх і заперечують їх наявність у публічному дискурсі, бо переконані, що вони виконують певні стратегічні для них функції. Наприклад, сексуальне насильство можна трактувати як засіб мотивації бійців, коли вороже жіноче тіло є трофеєм і винагородою за службу і лояльність. Також дозвіл на зґвалтування «окупованих жінок» може бути інструментом фасилітації злості і фрустрації бійців через їхні втрати на фронті. Або ж може сприяти залякуванню місцевого цивільного населення, що тікатиме від терору або покійрно виконуватиме накази окупантів. Або ж – бути способом комунікації між військовими. Тортуруючи українського військового шляхом відтинання геніталій і публікуючи це відео, росіяни, мабуть, очікують, що посіють страх серед українських захисників, знизять їхній бойовий дух і мораль, змусять дезертирувати чи саботувати мобілізацію через страх потрапити в полон і зазнати знущань. Послаблення впевненості українських військових у перемозі відбувається і через зґвалтування цивільних жінок. Вони слугують засобом демонстрації переваги ворога, який підважує маскулінність свого опонента, вказуючи на те, що він не може запобігти зґвалтуванням чи покарати винних.

Важливо відзначити, що і у ХХ столітті, і сьогодні росія веде проти України імперіалістичні війни. Ідеологічною основою цих воєн було і є заперечення права українців та українок на самовизначення, на власну державу. Демонізація і зневага українців/ок, поширення етнічних стереотипів щодо них і, зрештою, дегуманізація є інструментами цих воєн. Тож сексуальне насильство виступає одночасно і наслідком цього, і причиною. Спогади жінок, особливо учасниць українського націоналістичного підпілля, як і деяких потерпілих у сучасній війні, вказують на застосування щодо них з боку нападників інвективної лексики, що мала національні і політичні конотації. Тож можна стверджувати, що ці жінки були зґвалтовані не лише тому, що жінки, а тому, що вони українки, і саме такими їх бачили їхні кривдники. Зґвалтування в таких випадках є засобом покарання жінок за належність до певної спільноти, яку визначають ворожою і такою, що заслуговує на знищення в разі непокори. Подібно до цього єврейські жінки в Україні під час Української революції потерпали від сексуального насильства російських військових через їхню етнічну ідентичність і належність до єврейської спільноти, яку нападники вважали ворожою, «шкідливою» з різних причин.

Не останню роль у сексуальних злочинах російських військових відігравали тоді і відіграють нині загальні уявлення про жінок та їхні права. Сексизм і мізогінія є важливою проблемою в російському суспільстві. На це вказують, зокрема, висловлювання Владіміра Путіна, який повсякчас

прирівнює Україну до жінки, а росію – до чоловіка¹⁹⁹, проєктуючи таким чином нерівні владні відносини між ними, традиційні для патріархальних суспільств. При цьому використання ним жартів про зґвалтування в цьому контексті може свідчити про заохочення російських солдатів використовувати сексуальне насильство проти українських жінок, тіло яких і символізує Україну-жінку, що повинна підкоритися «своєму» чоловікові-росії.

Отже, сексуальне насильство, яке чинили і чинять російські військові на території України, можна вважати не лише наслідком браку дисципліни і моралі російських солдатів та відповідальності його командування, але й свідомим інструментом війни, і/або й геноциду російської окупаційної влади проти місцевого населення різного етнічного походження, зокрема єврейського та українського. Адже наслідками цього насильства були не тільки фізичні та психологічні тортури безпосередніх постраждалих – у більшості жінок і дівчат. Мізогінне ставлення до жінок загалом, помножене на етнічні стереотипи і воєнні та політичні цілі робило їхні тіла особливо вразливими перед російськими окупантами. Сексуальне насильство мало величезний вплив на родичів, друзів, сусідів та інших членів спільноти, до яких належали потерпілі. Воно посилювало їхнє відчуття небезпеки і вразливості, змінювало щоденні практики, сімейні та соціальні відносини. Відбилося в історичній пам'яті і позначилося на ставленні щодо російського народу в цілому та до його війська, яке й сьогодні використовує сексуальне насильство як інструмент війни.

¹⁹⁹ Мазуренко А. "Нравится, не нравится": Путин объяснил свои слова // Українська правда. 2022. 10 лют. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/10/7323531/>

Сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом: воєнний злочин, злочин проти людяності чи геноцид

Артем Крикун-Труш

адвокат лінії правового консультування постраждалих
від сексуального насильства «ЮрФем:підтримка»; менеджер практики White-Collar Crime
адвокатського об'єднання PwC Legal

У статті висвітлено специфіку сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом, саме як міжнародного злочину. На практичних випадках проаналізовано відмінність між видами цього міжнародного злочину: воєнний злочин, злочин проти людяності та геноцид.

Сексуальне насильство - це зброя, яка випробовується під час війни, як свідчить досвід конфліктів по всьому світі. (прим. - ЮрФем)
Фото: Mika Baumeister on Unsplash

Частина 1 статті 27 Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року (IV Женевська конвенція) забороняє будь-яке насильство над цивільними незалежно від статі: «Особи, що перебувають під захистом, мають право за будь-яких обставин, на особисту повагу, повагу до

своєї честі [...]. До них завжди слід ставитися гуманно й захищати їх, зокрема від будь-якого акту насильства чи залякування, від образ [...]»²⁰⁰.

Стаття 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (Додатковий протокол I) додатково встановлює основні гарантії щодо цивільних та військовополонених, серед яких повна заборона таких дій, як:

- насильство над життям, здоров'ям і фізичним та психічним станом осіб, зокрема: вбивство; катування всіх видів – фізичні чи психічні; тілесні покарання; каліцтво;
- знущання над людською гідністю, зокрема принижуюче й образливе поводження, примус до проституції чи непристойне посягання в будь-якій його формі;
- погрози вчинити будь-яку з вищезазначених дій.

Окремо від того, що ці заборони стосуються цивільних та військовополонених незалежно від статі, віку та інших ознак, МГП додатково наголошує на необхідності особливого захисту жінок. Частина 2 статті 27 встановлює, що *«жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, і, зокрема, захисту від зґвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність»*.

Додатково до цього статті 76 та 77 Додаткового протоколу I також встановлюють окремі вимоги щодо захисту жінок, а також дітей. Частина 1 статті 76 Додаткового протоколу I вказує, що *«жінки користуються особливою повагою і їм забезпечується захист, зокрема, від зґвалтування, примусу до проституції і будь-яких інших форм непристойних посягань»*, а частина 1 статті 76 – що *«діти користуються особливою повагою, і їм забезпечується захист від будь-якого роду непристойних посягань»*.

Такі невичерпні та широкі формулювання в наведених вище статтях дають змогу з впевненістю стверджувати, що під час збройного конфлікту заборонені абсолютно всі можливі прояви сексуального насильства, які, на превеликий жаль, за численними повідомленнями, мали місце на окупованих та деокупованих територіях України, а саме:

- зґвалтування^{201, 202, 203};
- сексуальне рабство;

²⁰⁰ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

²⁰¹ СБУ отримала чергове підтвердження вбивств російськими окупантами мирних українців. URL: <https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/videos/676854396948495/>

²⁰² ООН розглядає понад 150 звернень щодо скоєних росіянами зґвалтувань під час війни в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3535533-oon-rozgladae-ponad-150-zvernen-sodo-skoenih-rosianami-zgvaltovan-pid-cas-vijni-v-ukraini.html>

²⁰³ СБУ: російські окупанти гвалтують неповнолітніх та їдять собак (аудіо). URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-rosiiski-okupanty-gvaltuiut-nepovnitnikh-ta-yidiat-sobak-audio>

- примусова проституція;
- примусова вагітність;
- примусова стерилізація²⁰⁴;
- примусовий шлюб²⁰⁵;
- примусове оголення;
- примус до спостереження за сексуальним насильством та інші можливі види.

Наразі ми не маємо точних цифр про випадки сексуального насильства, скоєного російськими військовими. Відповідно до звітів громадських та міжнародних організацій може йтися про сотні випадків²⁰⁶. І ця кількість буде ще збільшуватися, оскільки сексуальному насильству властива висока латентність. Постраждаді від такого насильства можуть почати говорити про те, що з ними сталося, через місяці або навіть роки, оскільки це велика психологічна травма.

Сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом (далі – СНПК), є злочином і за національним правом (Кримінальним кодексом України), і за міжнародним правом. СНПК як міжнародний злочин, залежно від конкретних обставин злочину, може бути (1) воєнним злочином, (2) злочином проти людяності та навіть (3) геноцидом. Це різні види міжнародних злочинів, для яких спільним є порушення норм МГП. І якщо як воєнний злочин можна класифікувати разові випадки сексуального насильства, то сексуальне насильство як злочин проти людяності відрізняється саме масштабністю й системністю таких випадків. Сексуальне насильство як злочин геноциду має додатково ще й спеціальну мету – знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.

Саме Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – Статут МКС)²⁰⁷ визначає сексуальне насильство в кожному із цих трьох видів міжнародних злочинів:

²⁰⁴ «Безмежне зло, яке закінчиться лише з перемогою України»: У Сенаті США відреагували на катування полонених українців. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/bezmezhne-zlo-jake-zakinchitsja-lishe-z-peremohuju-ukrajini-u-senati-ssha-vidreahuvali-na-katuvannja-polonenikh-ukrajintsiv.html>

²⁰⁵ На Харківщині окупант понад тиждень гвалтував жінку, після чого застрелив її стареньку матір. URL: https://24tv.ua/harkivshhini-okupant-ponad-tizhden-valtuvav-zhinku-pislya-chogo_n1937615

²⁰⁶ ООН зафіксувала 150 випадків сексуального насильства, скоєного росіянами від 24 лютого. URL: <https://espreso.tv/oon-zafiksuvala-150-vipadkiv-seksualnogo-nasilstva-skoenogo-rosiyanami-vid-24-lyutogo>

²⁰⁷ Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

<p>Воєнний злочин (пп. xxii п. b ч. 2 ст. 8 Статуту МКС)</p>	<p>«Для цілей цього Статуту воєнні злочини означають: [...] b) інші серйозні порушення законів та звичаїв, що застосовуються у міжнародних збройних конфліктах у встановлених межах міжнародного права, а саме будь-яке з таких діянь: xxii) зґвалтування, звернення до сексуального рабства, примус до проституції, примусова вагітність, як вона визначена у пункті 2 (f) статті 7, примусова стерилізація та будь-які інші види сексуального насильства, що також є грубим порушенням Женевських конвенцій»</p>
<p>Злочин проти людяності (п.п. g ч. 1 ст. 7 Статуту МКС)</p>	<p>«Для цілей цього Статуту “злочин проти людяності” означає будь-яке з наступних діянь, коли вони здійснюються в межах широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад відбувається свідомо: [...] g) зґвалтування, звернення до сексуального рабства, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості»</p>
<p>Злочин геноциду (п.п. b, d ч. 1 ст. 6 Статуту МКС)</p>	<p>«Для цілей цього Статуту “геноцид” означає будь-яке з наступних діянь, що здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: [...] b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумових розладів членам такої групи; [...] d) заходи, розраховані на запобігання дітонародженням у середовищі такої групи»</p>

На відміну від Статуту МКС, Кримінальний кодекс України (далі – **КК України**) не має визначення воєнного злочину, хоча відповідальність за нього (зокрема й сексуальне насильство) передбачена статтею 438 КК України («Порушення законів та звичаїв війни»), та не містить відповідальності за злочини проти людяності:

<p>Воєнний злочин (ст. 438 КК України)</p>	<p>«Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною</p>
---	---

	<i>Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій»</i>
Злочин проти людяності	<i>Відсутній</i>
Злочин геноциду (ст. 442 КК України)	<i>«Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу»</i>

Переходячи до кваліфікації СНПК як міжнародного злочину, спробуємо з'ясувати, як треба кваліфікувати сексуальне насильство російських військових за Статутом МКС: як воєнний злочин, злочин проти людяності чи геноцид?

На мою думку, тут не може бути єдиної узагальнювальної відповіді для кожного випадку сексуального насильства російських військових. У різних окупованих населених пунктах діють різні підрозділи збройних сил російської федерації, і кожен випадок сексуального насильства та його обставини потрібно досліджувати індивідуально. Однак, з огляду на системність та масштабність випадків сексуального насильства, які мали місце в тимчасово окупованих містах, як, наприклад, у Бучі, неможливо говорити про сексуальне насильство тільки як воєнний злочин.

Саме системність та масштабність випадків сексуального насильства в таких містах свідчать про те, що вище військове командування росії якщо не заохочувало, то як мінімум давало мовчазний карт-бланш на масове сексуальне насильство над українками та українцями. Ще 3 квітня 2022 року очільниця посольства Британії в Україні Мелінда Сімонс окремо наголосила, що є достатньо доказів того, що сексуальне насильство росіян є не одиничними злочинами, а свідомими та схваленими армією діями²⁰⁸.

Про масштабність та системність свідчить і географія відомих випадків сексуального насильства. Станом на 15 травня 2022 року Управлінню Верховного комісара ООН з прав людини було відомо про 108 заяв про сексуальне насильство проти жінок, дівчат, чоловіків та хлопців, які, як повідомляється у звіті, мали місце на Чернігівщині, Донеччині, Харківщині,

²⁰⁸ Посол Британії: зґвалтування стало зброєю російської армії, яку застосували свідомо. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/3/7336825/>

Київщині, Херсонщині, Луганщині, Миколаївщині, а також у СІЗО на території рф²⁰⁹. Отже, кваліфікація випадків сексуального насильства російських військових як міжнародних злочинів тяжіє більше до злочинів проти людяності, ніж просто до воєнних злочинів.

Чи можна говорити про сексуальне насильство росіян як геноцид? 26 травня 2022 року опубліковано звіт «Незалежний правовий аналіз порушення російською федерацією Конвенції про геноцид в Україні та обов'язку запобігти», складений New Lines Institute for Strategy and Policy та Raoul Wallenberg Centre for Human Rights²¹⁰. У цьому звіті наведено незалежне дослідження порушення росією Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року²¹¹. Як один з елементів геноцидної моделі знищення українців експерти виокремили саме зґвалтування та сексуальне насильство: «Масштаби повідомлень про сексуальне насильство та зґвалтування на окупованих росією територіях свідчать про повсюдність та систематичність дій російських військ, включно з груповими зґвалтуваннями, зґвалтуваннями батьків у присутності дітей і навпаки, та сексуальне рабство. Зґвалтування та сексуальне насильство можуть являти собою численні акти геноциду, включаючи заходи з запобігання народженню, і спричиняти добре вивчену довгострокову фізичну та біологічну шкоду. Масштаби сексуального насильства в цій війні стануть відомі тільки з часом, хоча, ймовірно, ніколи не будуть з'ясовані цілком».

Наразі з публічних джерел та комунікації Офісу Генерального прокурора (далі – ОГП) не відомо про внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за фактом сексуального насильства з кваліфікацією за статтею 442 КК України («Геноцид»). Всі офіційно та публічно прокомуніковані ОГП випадки сексуального насильства наразі розслідуються за статтею 438 КК України («Порушення звичаїв та законів війни»), тобто як воєнні злочини.

Відсутність у КК України злочинів проти людяності є значним недоліком, оскільки кваліфікація сексуального насильства росіян лише як воєнного злочину не розкриває масштабність та системність цих випадків, що властиві саме злочинам проти людяності.

А втім, більшою проблемою є ситуації, коли органи правопорядку кваліфікують випадок СНПК не за статтею 438 КК України, а за статтями про зґвалтування (ст. 152 КК України) та сексуальне насильство (ст. 153 КК України).

²⁰⁹ Біда без строку давності. Як в Україні розслідують воєнні злочини та де шукати допомоги постраждалим від насильства з боку окупантів. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/voyenni-zlochini-zs-rf-yak-jih-rozsliduyut-ta-kudi-mozhna-zvernutisya-za-dopo-mogoyu-novini-ukrajini-50259102.html>

²¹⁰ An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent. URL: <https://newlinesinstitute.org/russia/an-independent-legal-analysis-of-the-russian-federations-breaches-of-the-genocide-convention-in-ukraine-and-the-duty-to-prevent/>

²¹¹ Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155

Це є грубою процесуальною помилкою. По-перше, стаття 438 КК України є спеціальною нормою, адже йдеться не про зґвалтування та/або сексуальне насильство за звичних умов, а про вчинення їх в умовах збройного конфлікту. По-друге, така неправильна кваліфікація позбавляє СНПК важливих характеристик, які властиві йому саме як міжнародному злочину:

- на відміну від загальнокримінального сексуального насильства, СНПК не має строків давності незалежно від того, який це вид міжнародного злочину (воєнний злочин, злочин проти людяності чи геноцид);

- СНПК є справою публічного обвинувачення, тобто, на відміну від зґвалтування, органам правопорядку не потрібна заява потерпілої/потерпілого для того, щоб розпочати досудове розслідування;

- з огляду на значну міжнародну суспільну небезпечність, СНПК має спрощені стандарти доказування в МКС та міжнародних трибуналах, тобто може не потребувати таких доказів, як висновки судово-медичних експертиз, речових доказів (залишків одягу) тощо. Для обвинувального вироку може бути достатньо лише показань потерпілої та/або очевидців, у правдивості яких немає обґрунтованих сумнівів.

Ці відмінності дозволяють постраждалій / постраждалому від СНПК не переживати за строки звернення із заявою, збирання додаткових речових доказів, біологічних слідів тощо. Також такий підхід до СНПК дозволяє поставити на перше місце найголовніше – інтереси потерпілої особи, даючи їй змогу передусім зайнятися своїм фізичним та психологічним здоров'ям, безпекою, і лише після цього, якщо має бажання, звернутися із заявою про злочин. І незалежно від того, чи це буде на наступний день, через тижні, місяці чи навіть роки, завжди є шанс притягнути свого кривдника до кримінальної відповідальності, оскільки він буде юридично проклятим на все життя.

Можливості використання результатів судової експертизи при доказуванні сексуального насильства, вчиненого в ході повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України

Катерина Шуневич

*юристка, керівниця Аналітичного центру «ЮрФем»,
аспірантка кафедри кримінального процесу та криміналістики юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка*

У цій публікації звернено увагу на поширеність вчинення сексуального насильства під час збройних конфліктів. Проаналізовано можливості використання результатів судової експертизи при доказуванні сексуального насильства, вчиненого в ході повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Зокрема, йдеться про висновки експертів як докази вчинення сексуального насильства під час конфлікту в Міжнародному кримінальному суді та судах національної юрисдикції. Виявлено окремі проблеми національної правової системи щодо використання результатів судової експертизи.

Жінка закриває рот рукою від побачених наслідків злочинних діянь армії рф у підвалі в Бучі (Київська область). (прим. - ЮрФем)
Фото: [Getty images](#)

Вступ. Загальновідомо, що вчинення сексуального насильства є видом «зброї», яку використовують окупаційні війська для захоплення території та подолання опору населення. Під час геноциду 1994 року в Руанді від 250 тис.

до 500 тис. жінок і дівчат зазнали тортур, фізичного насильства та зґвалтування; від 20 тис. до 50 тис. жінок зазнали сексуального насильства в Боснії²¹², що свідчить про масові випадки вчинення сексуального насильства під час конфлікту (далі – СНПК).

Сексуальне насильство під час війни є способом продемонструвати домінування над іншою особою, особливо в патріархальних суспільствах²¹³. При цьому під сексуальним насильством варто розуміти не тільки зґвалтування, а й примусове роздягання, сексуальне насильство без проникнення, навіть сексуальне каліцтво²¹⁴. Зґвалтування як знаряддя війни, як показує досвід інших держав, може бути методом етнічної чистки, що має на меті «..принизити та налякати всю етнічну групу» та викликати «сором і деморалізацію»²¹⁵. Вчинення таких злочинів часто можуть заохочуватися вищим керівництвом для досягнення військових цілей. Так, «...лідери можуть забороняти, заохочувати або толерувати зґвалтування певних груп за допомогою формальних і неформальних навчань та дисципліни»²¹⁶.

Водночас досвід держав, які стикалися з конфліктами міжнародного чи неміжнародного характеру, показує, що довести вчинення таких злочинів надзвичайно складно. Наприклад, незважаючи на успіхи спеціального Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (ICTY), який вперше розглядав питання щодо притягнення до відповідальності за насильницькі дії сексуального характеру, вчинені під час воєн у Югославії, кількість засуджених за злочини сексуального насильства була набагато нижчою, ніж за інші злочини²¹⁷. Серед основних причин, які називають дослідники, – (1) відсутність експертизи щодо цих питань в Офісі прокурора; (2) гендерні упередження (осіб, уповноважених проводити досудове розслідування та судовий розгляд таких правопорушень. – *Прим. К. Ш.*); (3) небажання постраждалих давати показання та (4) відсутність координації між Офісом прокурора та Відділом потерпілих і свідків²¹⁸. На додаток, як зазначає дослідниця Мануела Коломбіні, насильство щодо жінок часто ігнорується або маргіналізується як «жіноча проблема», якщо порівняти з іншими «нагальними» проблемами, такими як відновлення економічної та судової систем²¹⁹. Окремо варто виділити такий виклик як складність збору

²¹² Colombini M. (2002). Gender-based and Sexual Violence against Women during Armed Conflict. *Journal of Health Management*, 4(2), 170. URL: <https://doi.org/10.1177/097206340200400206>

²¹³ Bensel T., & Sample L. L. (2017). Collective sexual violence in bosnia and sierra leone: comparative case study analysis. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 61(10), 1078.

²¹⁴ Wood E. J. (2006). Variation in Sexual Violence during War. *Politics & Society*, 34(3), 308. URL: <https://doi.org/10.1177/0032329206290426>

²¹⁵ Meier E. (2004). Prosecuting Sexual Violence Crimes during War and Conflict: New Possibilities for Progress. *International Legal Theory*, 10, 88–89.

²¹⁶ Bensel T., & Sample L. L. (2017). Collective sexual violence in bosnia and sierra leone: comparative case study analysis. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 61(10), 1078.

²¹⁷ Courtney Ginn, Ensuring the Effective Prosecution of Sexually Violent Crimes in the Bosnian War Crimes Chamber: Applying Lessons from the ICTY, 27 *Emory Int'l L. Rev.* 565 (2013), 576. URL: <https://scholarlycommons.law.emory.edu/eilr/vol27/iss1/12>

²¹⁸ *Ibid.*, 565.

²¹⁹ Colombini M. (2002). Gender-based and Sexual Violence against Women during Armed Conflict. *Journal of Health Management*, 4(2), 173. URL: <https://doi.org/10.1177/097206340200400206>

доказів для доведення винуватості особи в суді, зокрема і щодо можливостей проведення судової експертизи.

Розгляд справ, пов'язаних із сексуальним насильством, може здійснюватися в судах національної юрисдикції (ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни»). Водночас, крім судів національної юрисдикції, вирішення питання про притягнення до відповідальності військовослужбовців РФ за вчинення злочинів на території України внаслідок повномасштабного вторгнення може бути віднесено до компетенції *Міжнародного кримінального суду* (далі – МКС). При цьому МКС доповнює, а не замінює національну судову систему, тому розглядатиме справи, пов'язані із вчиненням сексуального насильства під час конфлікту, виключно у випадках відсутності провадження на національному рівні або «небажання» держави розслідувати такі діяння²²⁰.

У таких судових процесах щодо притягнення до відповідальності за вчинення сексуального насильства під час повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України може виникати необхідність залучення осіб зі спеціальними знаннями – судових експертів – для отримання їх незалежного висновку щодо певних питань, пов'язаних із притягненням винних осіб до відповідальності. У зв'язку із цим потрібно з'ясувати можливості використання результатів судової експертизи, зокрема висновків експерта, в судових провадженнях у національних судах та Міжнародному кримінальному суді, а також окремі питання, пов'язані з визнанням наданих доказів допустимими.

Використання результатів судової експертизи при доказуванні сексуального насильства, вчиненого під час повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, в національних судах.

Висновок експерта, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), є одним із доказів у справі. Експертом, згідно з національним законодавством, є особа, яка: а) володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями; б) має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи; в) якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань.

На основі аналізу положень Закону України «Про судову експертизу» можемо дійти висновку, що законодавець виділяє «державних експертів» (експерти, які працюють у державних спеціалізованих установах) та «приватних експертів» (судові експерти та інші фахівці з відповідних галузей знань, які не є експертами державних експертних установ).

²²⁰ Koenig, Alexa and Lincoln, Ryan S. and Groth, Lauren, Contextualizing Sexual Violence Committed During the War on Terror: A Historical Overview of International Accountability (September 15, 2011). University of San Francisco Law Review, Vol. 45, No. 4, p. 934, 2011. URL: <https://ssrn.com/abstract=1928169>

Зазначений розподіл важливий з огляду на встановлення монополії державних експертних установ на проведення окремих видів судових експертиз. Монополія судово-експертної діяльності означає, що тільки державні спеціалізовані установи²²¹ здійснюють судово-експертну діяльність, пов'язану з проведенням криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз²²².

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що в умовах воєнного стану існують ризики значної завантаженості державних експертних установ, що може впливати на строки та якість проведення судово-експертних досліджень. Для усунення цієї проблеми доцільно розглянути питання скасування монополії на проведення експертних досліджень та надання права приватним експертам проводити зазначені вище експертні дослідження. Ще одна пропозиція розв'язку проблеми: внесення змін до законодавства задля передбачення можливості використання висновків іноземних судових експертів у кримінальних провадженнях у частині розслідування СНПК у національному судочинстві України²²³.

Так, незважаючи на те, що особи, котрі отримали право працювати судовими експертами в іноземних державах, прибувають в Україну для проведення експертиз (наприклад, з Франції²²⁴, Словаччини²²⁵, Литви²²⁶ тощо), надані ними висновки не вважатимуться, відповідно до КПК України, висновком експерта, що ускладнюватиме можливість їх використання в судах національної юрисдикції. Для надання таким документам статусу висновку експерта потрібно внести зміни до законодавства, що регламентує особливості проведення судової експертизи та набуття особою статусу судового експерта.

9 березня 2022 року з метою врегулювання порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України був прийнятий

²²¹ До останніх належать науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України (НДУСЕ); науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні установи МВС (НДЕКЦ), Міністерства оборони, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

²²² Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038а-ХІІ (в ред. від 01.01.2019). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

²²³ Kaluzhna O., Shunevych K. 'Liability Mechanisms for War Crimes Committed as a Result of Russia's Invasion of Ukraine in February 2022: Types, Chronicle of the First Steps, and Problems' 2022 3(15) Access to Justice in Eastern Europe. DOI: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.2-n000324>

²²⁴ Французькі експерти прибули до України для допомоги у розслідуванні воєнних злочинів РФ разом з КНДІСЕ. URL: <https://kndise.gov.ua/francuzuki-eksperty-prybulu-do-ukrayiny-dlya-dopomogy-u-rozsliduvanni-voyennyh-zlochyniv-rf-razom-z-kndise%EF%BF%BC/>

²²⁵ До України прибули криміналісти зі Словаччини для розслідування воєнних злочинів. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/22/do-ukrayiny-prybulu-kryminalisty-zi-slovachchyny-dlya-rozsliduvannya-voyennyh-zlochyniv/>

²²⁶ Збір доказової бази злочинів військовослужбовців рф є важливим завданням для України, – голова Нацполіції. URL: <https://koda.gov.ua/zbir-dokazovoyi-bazy-zlochyniv-vijskovosluzhbovcziv-rf-ye-vazhlyvym-zavdanniam-dlya-ukrayiny-golova-naczpolicziyi/>

нормативно-правовий акт, який стосується серед іншого особливостей здійснення судово-експертної діяльності. Йдеться про Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Офісу Генерального прокурора «Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України» (далі – Порядок) від 09.03.2022 № 177/450/46²²⁷. Окремі положення цього акту не відповідають положенням КПК України²²⁸.

Виходячи з положень Порядку, за умов явних ознак вогнепальної, вибухової, опікової, хімічної, радіаційної або іншої травми, як результату бойових дій, незалежно від того, чи є постраждалий військовим або цивільним, лікарське свідоцтво про смерть видається лікарем судово-медичним експертом на підставі зовнішнього огляду. Умовою для використання такого алгоритму є обов'язкове фотографування трупа з достатнім цифровим документуванням, обов'язковий відбір матеріалу для судово-імунологічного та можливого молекулярно-генетичного дослідження (за необхідності), а також за можливості збереження елементів, що стали причиною травмування. Тобто, фактично, не передбачено можливості проведення судово-медичної експертизи, що суперечить КПК України, положення якого мають вищу юридичну силу, ніж положення цього Порядку. КПК України ж закріплює *правило щодо обов'язкового проведення у кожному випадку експертизи для встановлення причин смерті та тяжкості й характеру тілесних ушкоджень*.

*Якщо ж експертизу не провести, то не вдасться встановити можливість настання смерті через інші обставини, аніж ті, які можна припустити на підставі огляду, зокрема йдеться про можливі ушкодження при скоєнні насильницького статевого акту щодо постраждалої особи, встановлення факту вчинення щодо особи насильницьких дій сексуального характеру*²²⁹. Тож проведення судово-медичних експертиз для встановлення факту та обставин загибелі людей, відповідно до КПК України, є обов'язковим для документування воєнних злочинів та притягнення винних до відповідальності.

Використання результатів судової експертизи при доказуванні сексуального насильства, вчиненого під час повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України в Міжнародному

²²⁷ Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Офісу Генерального прокурора. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0317-22#n7>

²²⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

²²⁹ Шуневич К. А. Особливості судово-експертної діяльності в ході повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України // Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи: матеріали XXI Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (22–23 квіт. 2022 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2022. С. 222–226.

кримінальному суді. Згвалтування, зокрема коли його вчинено в рамках плану або політики, або за великомасштабного вчинення таких злочинів (Римський статут, ст. 8 (1)), є воєнним злочином та становить серйозне порушення законів і звичаїв, застосованих до цих видів збройних конфліктів у встановлених рамках міжнародного права (Римський статут, ст. 8 (2) (b) (xxii) та ст. 8 (2) (e) (vi))²³⁰.

Як відомо, Україна станом на 2022 рік не ратифікувала Римського статуту МКС. Водночас Римський статут пропонує іншу можливість для держав, зацікавлених у розгляді справ МКС. Відповідно до Римського статуту держава шляхом подання Заяви може визнати юрисдикцію МКС. Така ситуація мала місце в Україні двічі – у 2014²³¹ та у 2015 роках²³², коли Україна визнала юрисдикцію МКС. Вчинення злочинів під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну також будуть предметом розгляду МКС, оскільки 2 березня 2022 року 39 держав-учасниць Міжнародного кримінального суду (м. Гаага, Нідерланди) подали звернення до прокурора цього суду щодо ситуації, яка склалася в Україні²³³.

У зв'язку із цим постає питання, чи можуть результати національної судової експертизи, зокрема висновки експерта, використовуватися під час розгляду справ про сексуальне насильство, пов'язане конфліктом у МКС?

Правила і процедури доказування (*Rules of Procedure and Evidence*)²³⁴ встановлюють особливості доказування у справах, пов'язаних із сексуальним насильством (Правило 70). Відповідно до цих Правил, залучення фахівців зі спеціальними знаннями – експертів – у таких категоріях справ не є обов'язковим, оскільки сам факт перебування в умовах окупації може свідчити про неможливість постраждалої надати добровільну згоду. Водночас у випадку, коли під час вчинення сексуального насильства не було свідків, можуть виникнути труднощі зі збором доказів, котрі підтверджують факти вчинення СНПК. Ще одна ситуація, яка може виникнути, – відсутність потерпілої особи. До прикладу, під час Голокосту траплялися непоодинокі випадки, коли жінки, які зазнавали сексуального насильства, опісля цього були вбиті²³⁵.

²³⁰ Звіт «Злочини без покарання: порушення прав людини під час збройного конфлікту на сході України», с. 31. URL: <https://totalaction.org.ua/books/32>

²³¹ Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>

²³² Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>

²³³ Вимога розслідування і покарання воєнних злочинів РФ в міжнародних судах. Опубліковано 18 квітня 2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221903.html>

²³⁴ <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RulesProcedureEvidenceEng.pdf>

²³⁵ Aolain, Fionnuala Ni. "Rethinking the Concept of Harm and Legal Categorizations of Sexual Violence During War" *Theoretical Inquiries in Law*, vol. 1, no. 2, 2001, 317. URL: <https://doi.org/10.2202/1565-3404.1009>

Тому проведення судової експертизи (наприклад, судово-медичної, судово-психологічної, дактилоскопічної, молекулярно-генетичної, судової трасологічної, судово-медичної цитологічної тощо) та, відповідно, використання її результатів можна розглядати як *факультативну*, а не обов'язкову опцію, яка може сприяти притягненню винних до відповідальності.

Експертом у МКС може бути особа, «...яка завдяки певним спеціальним знанням, навичкам чи підготовці може допомогти Палаті зрозуміти чи визначити питання технічного характеру, яке є предметом спору»²³⁶. Під час розгляду справи в МКС експерт може бути залучений Палатою попереднього провадження МКС або ж МКС може дозволити використання висновків експертів, складених відповідно до національного законодавства держави, та переданих МКС у порядку міжнародного співробітництва.

Суд може залучити відповідних експертів для надання йому допомоги у визначенні обсягу, розміру будь-якої шкоди, збитків або спричинених травм постраждалим, і запропонувати різні варіанти щодо відповідних видів і форм відшкодування (ч. 2 ст. 97 Правил та процедури доказування). Також висновки експертів, складені за результатами проведення експертиз відповідно до національного законодавства держави, можуть передаватися МКС у порядку співробітництва між державою та МКС (ст. 93 Римського статуту). Для виконання цих положень 3 травня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон № 7304²³⁷, яким врегульовано порядок співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом шляхом передбачення в КПК України Розділу IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом». Відповідно до прийнятих змін допускається передання матеріалів кримінального провадження, яке розслідували національні органи правопорядку, Міжнародному кримінальному суду (ст. 620 КПК України). *Тобто висновки експерта, котрий залучався національними органами правопорядку під час розслідування кримінального провадження, можуть бути передані Міжнародному кримінальному суду під час здійснення останнім правосуддя.*

Висновки. Отже, аналізуючи можливості використання результатів судової експертизи при доказуванні сексуального насильства під час конфлікту, можемо зробити висновок, що судово-експертна система України постала перед значними викликами сьогодні, зважаючи, по-перше, на кількість поранених і загиблих, щодо яких могли бути вчинені і насильницькі дії сексуального характеру, а по-друге, – на навантаження, пов'язане з необхідністю проводити судові експертизи, які є обов'язковими відповідно до законодавства України для з'ясування обставин та причин смерті особи.

²³⁶ The Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2020_05764.PDF

²³⁷ Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом від 20.04.2022 № 7304. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39474>

Національне законодавство містить перешкоди для належного й невідкладного проведення такої експертизи, що в майбутньому може позначитись на можливостях використання її результатів у судових процесах щодо притягнення російських військовослужбовців до відповідальності за вчинення СНПК, і, як наслідок, – уникнення відповідальності російськими військовослужбовцями через недотримання процедури, передбаченої КПК України.

Водночас у випадку провадження в МКС не є необхідним проводити судову експертизу для встановлення тяжкості тілесних ушкоджень чи відсутності згоди потерпілої особи при розслідуванні злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством.

Реальне ж притягнення осіб до відповідальності за вчинення СНПК є неможливим без належної роботи органів правопорядку як на національному, так і на міжнародному рівні, що мало б проявлятися в застосуванні гендерно чутливого підходу під час спілкування з потерпілими, свідками та збору належних, допустимих і достовірних доказів у справі, які в сукупності були б достатніми для встановлення істини у справі. Для задоволення цих потреб може слугувати проведення незалежної судової експертизи, результати якої мали б сприяти вирішенню провадження судами і на національному, і на міжнародному рівнях.

Компетенція міжнародних судів та її межі в забезпеченні відповідальності за сексуальне насильство під час збройної агресії росії проти України в Україні

Гаяне Нуріджанян

*членкиня «ЮрФем»; магістерка права (Кембриджський університет);
докторка філософії у галузі права (Університетський коледж Лондона);
дослідниця проєкту FAKENEWS, Університет Тромсе, Норвегія;
доцентка кафедри міжнародного та європейського права НаУКМА*

У цій публікації висвітлено міжнародні судові механізми захисту та притягнення до відповідальності за звірства, що вчиняються під час збройної агресії росії проти України. Зокрема, йдеться про компетенцію міжнародних судів щодо забезпечення відповідальності за сексуальне насильство під час війни, яке може становити як міжнародний злочин, так і порушення прав людини.

Вступ. Гаага... Назва цього міста в Нідерландах, де знаходиться чимало міжнародних судів і трибуналів, з початком повномасштабного вторгнення росії уособлює надію на те, що звірства, які вчиняються в Україні під час війни, будуть покарані. На сьогодні вже кілька міжнародних судових установ розглядають справи, пов'язані з міжнародними злочинами та порушеннями прав людини, що вчиняються росією через своїх політичних та військових керівників, а також членів збройних сил, в Україні. Здійснимо короткий огляд цих справ, зокрема в контексті питання юрисдикції таких міжнародних судів як Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС), Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) та Міжнародний суд ООН, щодо забезпечення відповідальності за сексуальне насильство під час війни, яке може становити і міжнародний злочин, і порушення прав людини.

Міжнародний кримінальний суд. Повномасштабне вторгнення росії в Україну не лише саме собою є міжнародним злочином, але й супроводжується численними воєнними та іншими міжнародними злочинами. У зв'язку із цим у березні 2022 року Прокурор МКС розпочав розслідування міжнародних злочинів, що вчиняються на території України²³⁸. Це розслідування охоплює увесь період збройної агресії росії проти України, тобто з 2014 року²³⁹.

²³⁸ Заява прокурора МКС Каріма А.А. Хана, Королівського радника, про ситуацію в Україні: отримання звернень від 39 держав-учасниць і відкриття розслідування (*Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation*), 02.03.2022.

²³⁹ МКС, Ситуація в Україні (Situation in Ukraine)

Будівля Міжнародного кримінального суду, Гаага, Нідерланди. (прим. - ЮрФем)
Фото: [Atlantic Council](#)

МКС, що створений на основі Римського статуту (далі – РС), компетентний розслідувати міжнародні злочини та притягати до кримінальної відповідальності осіб, винних у їх вчиненні. Загалом предметна юрисдикція МКС поширюється на злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії.

Юрисдикція МКС в українському контексті. Україна не є стороною Римського статуту, а тому й не є повноцінною учасницею МКС як організації.²⁴⁰ Однак Україна визнала юрисдикцію МКС розслідувати міжнародні злочини, що вчиняються на її території, у спеціальному порядку, передбаченому статтею 12 (3) РС для держав, які не приєднались до РС, але все-таки бажають залучити МКС до розслідування міжнародних злочинів. Шляхом подання спеціальних декларацій Україна уповноважила МКС розслідувати міжнародні злочини, що вчиняються на її території з 21 листопада 2013 року, тобто з початку Революції гідності²⁴¹.

Важливо зазначити, що МКС керується принципом комплементарності, який конкретизований у положеннях статті 17 РС, що регулюють правила прийнятності справ до розгляду МКС. Принцип комплементарності означає,

²⁴⁰ Гаїане Нуріджянян, Гаага без впливу та з обов'язками. Як Україна шкодить собі, не ратифікуючи Римський статут МКС (Європейська правда), 22.08.2022.

²⁴¹ МКС, Ситуація в Україні (Situation in Ukraine).

що МКС розглядає справи лише у випадку, якщо відповідна національна система правосуддя не спроможна або не бажає забезпечити належним чином відповідальність за дії, що становлять міжнародні злочини. Належне розслідування та судовий розгляд справи на національному рівні унеможливають її розгляд у МКС. Крім того, відповідно до правил прийнятності, МКС не розглядає справи, що не відповідають критерію достатньої серйозності, наприклад, справи, які стосуються поодиноких інцидентів та не мають широкомасштабного характеру. Важливо також зазначити, що на практиці справи МКС стосуються осіб середньої чи вищої ланки політичного чи військового керівництва держави або недержавного збройного угруповання.

У ситуації в Україні юрисдикція МКС не поширюється на злочин агресії, який полягає у плануванні, підготовці, ініціюванні або виконанні акту агресії, тобто незаконного застосування збройної сили однією державою проти іншої. Це означає, що МКС не компетентний розслідувати дії керівництва росії саме щодо розв'язання незаконної та агресивної війни проти України й українського народу. Таке обмеження компетенції МКС пов'язане з тим, що ані Україна, ані росія не є сторонами РС, тоді як стаття 15 bis РС уповноважує МКС розслідувати злочин агресії лише за умови, якщо обидві держави – та, на території якої вчиняється цей злочин, і та, громадяни якої вчиняють цей злочин, – є сторонами Римського статуту. Інший шлях надання МКС юрисдикції щодо злочину агресії – це рішення Ради Безпеки ООН (далі – РБ ООН) про передачу ситуації в Україні до МКС, але таке рішення є малоімовірним через статус росії як постійного члена РБ ООН та право вето подібні рішення. Саме через ці обмеження компетенції МКС є потреба у створенні спеціального трибуналу для розслідування злочину агресії, вчиненого керівництвом росії проти України та українського народу^{242, 243}.

Сексуальне насильство як міжнародний злочин. Предметна юрисдикція МКС в ситуації в Україні поширюється на воєнні злочини, злочини проти людяності та злочин геноциду.

Сексуальне насильство, що вчиняється в контексті війни, є зазвичай воєнним злочином. Римський статут, зокрема у статті 8(2)(b)(xxii), визначає, що зґвалтування, сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-яка інша форма сексуального насильства, що також є грубим порушенням Женевських конвенцій, становить воєнний злочин. Обов'язковою умовою кваліфікації цих діянь як воєнних злочинів є їх вчинення «в контексті» та «у зв'язку зі збройним

²⁴² Том Данненбаум, Механізми кримінального переслідування агресії Росії проти України // Just Security (10.03.2022). URL:

<https://www.justsecurity.org/80667/mechanisms-for-criminal-prosecution-of-russias-aggression-against-ukraine-ua/>;

²⁴³ Гаяне Нуріджанян, Справедливість щодо злочину агресії сьогодні, стримування агресивних війн завтра: українська перспектива // Just Security (24.08.2022). URL:

<https://www.justsecurity.org/82801/justice-for-the-crime-of-aggression-a-ukrainian-perspective-ua/>

конфліктом» міжнародного характеру, яким і є війна, яку росія розв'язала проти України. МКС тлумачить це як вимогу про те, що злочинні діяння повинні бути тісно пов'язані з бойовими діями, хоч і не обов'язково мають мати місце посеред самого бою²⁴⁴. Крім того, існування збройного конфлікту повинно значною мірою впливати на рішення чи здатність особи вчинити злочин або у виборі способу вчинення злочину²⁴⁵.

У своїй сучасній практиці МКС приділяє набагато більше уваги розслідуванню злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, ніж на ранніх стадіях свого існування²⁴⁶. У зв'язку із цим варто відзначити рішення МКС у справах *Bosco Ntaganda*²⁴⁷ та *Dominic Ongwen*²⁴⁸, в яких МКС вперше засудив обвинувачених за сексуальне та гендерне насильство, серед яких зґвалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність. Слід звернути увагу на те, що ці справи стосувались сексуального насильства не тільки як воєнного злочину, тобто злочину пов'язаного зі збройним конфліктом, але й також як злочину проти людяності.

Сексуальне насильство може становити і злочин проти людяності, якщо воно вчиняється в контексті широкомасштабного чи систематичного нападу на цивільне населення. Відповідно до статті 7(1)(g) РС, такі діяння можуть становити злочин проти людяності, за умови дотримання контекстуального критерію: зґвалтування, сексуальне рабство, примусова проституція, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-яка інша форма сексуального насильства порівнянної тяжкості. Крім того, стаття 7(1)(k) РС містить так звану «залишкову категорію» злочинів проти людяності, яка дозволяє МКС розслідувати дії, які по суті є такими ж серйозними, як інші злочини проти людяності, але прямо не визначені в Римському статуті як такі. Йдеться про будь-які інші нелюдські дії, які за характером подібні до інших злочинів проти людяності та які навмисно спричиняють великі страждання або серйозні тілесні ушкодження. Саме на підставі цієї статті МКС засудив обвинуваченого у справі *Dominic Ongwen* за сексуальне та гендерне насильство у формі примушування до вступу в шлюб. Це фактично означає, що й інші форми сексуального та гендерного насильства, які прямо не передбачені в Римському статуті, але по суті є не менш серйозними, можуть становити злочини проти людяності та розслідуватись МКС як такі.

Сексуальне насильство може також становити один зі способів вчинення злочину геноциду. Стаття 6 РС визначає геноцид як дії, що вчинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну,

²⁴⁴ Прокурор проти Жермена Катанги (*Prosecutor v Katanga*), рішення відповідно до ст.74 Статуту (Judgment pursuant to Article 74 of the Statute), § 1176.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Tanja Altunjan, 'The International Criminal Court and Sexual Violence: Between Aspirations and Reality', *German Law Journal*, 6 August 2021.

²⁴⁷ Прокурор проти Боско Нтаганди (*Prosecutor v Bosco Ntaganda*). Короткий огляд справи.

²⁴⁸ Прокурор проти Домініка Онгвена (*Prosecutor v Dominic Ongwen*). Короткий огляд справи. Див. також: Прокурор проти Домініка Онгвена. Огляд рішення Міжнародного кримінального суду (ЮрФем), 12.08.2022.

расову чи релігійну групу як таку, зокрема – вбивство членів такої групи, заподіяння серйозної фізичної або психічної шкоди членам такої групи або нав'язування заходів, що розраховані на запобігання дітонародженню всередині такої групи. Відповідно до усталеної практики міжнародних кримінальних трибуналів, зґвалтування та інші форми сексуального насильства, що вчиняються з наміром знищити захищену групу, являють собою акт геноциду шляхом заподіяння серйозної фізичної або психічної шкоди²⁴⁹. Крім того, зґвалтування, понівечення статевих органів, примусова стерилізація та примусовий контроль народжуваності розглядаються як дії, що можуть сприяти запобіганню дітонародженню всередині такої групи²⁵⁰.

Так, у знаковому рішенні у справі *Prosecutor v Akayesu* Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді зазначив, що зґвалтування та насильство – це одна з найгірших форм заподіяння шкоди, оскільки потерпіла особа зазнає і фізичної, і психічної шкоди²⁵¹. Трибунал також зазначив, що публічне, неодноразове та групове зґвалтування жінок з етнічної групи Тутсі, яке супроводжувалось приниженням та понівеченням, призвело до фізичного та психологічного знищення цих жінок, їхніх сімей і спільнот, до яких вони належали²⁵². Таке сексуальне насильство, спрямоване саме на жінок, було невід'ємною частиною процесу знищення етнічної групи Тутсі як такої²⁵³.

Такий же підхід відображений у визначенні злочину геноциду шляхом заподіяння серйозної фізичної або психічної шкоди, що міститься в документі «Склади злочинів МКС», яким керується МКС при визначенні наявності складу злочинів, що належать до його компетенції²⁵⁴. Однак на практиці МКС ще не виносив рішень по суті щодо звинувачень у злочині геноциду²⁵⁵.

Прокурор МКС розглядає випадки сексуального насильства, що мають місце під час війни в Україні, насамперед як воєнні злочини, передбачені у статті 8 РС. Наприклад, у звіті Прокурора МКС про попереднє вивчення ситуації в Україні від 5 грудня 2018 року йдеться про можливі воєнні злочини у формі зґвалтування та іншого сексуального насильства, що мали місце на сході України²⁵⁶. Цілком імовірно, що у випадку наявності доказів про те, що сексуальне насильство вчиняється саме в контексті систематичного чи

²⁴⁹ Прокурор проти Акаєсу (*Prosecutor v Akayesu*), рішення від 02.09.1998, § 731; Прокурор проти Крстича (*Prosecutor v Krstic*), рішення від 02.08.2001, § 513.

²⁵⁰ Прокурор проти Акаєсу, рішення від 02.09.1998, §§ 507-508.

²⁵¹ Ibid, § 731.

²⁵² Ibid.

²⁵³ Ibid.

²⁵⁴ Склади злочинів МКС (ICC Elements of crimes).

²⁵⁵ Ордер на арешт колишнього президента Судану Омара Аль Башира, який підозрюється у вчиненні геноциду, перебуває на стадії виконання.

²⁵⁶ Офіс Прокурора МКС, Звіт про діяльність з попереднього вивчення ситуацій від 2018 року (*ICC Office of the Prosecutor, Report on Preliminary Examination Activities (2018)*), ст. 26, § 92.

широкомасштабного нападу на цивільне населення, такі діяння будуть також кваліфіковані як злочини проти людяності відповідно до статті 7 РС. Юрисдикція МКС в українському контексті також поширюється на злочин геноциду, який може вчинятися, зокрема, шляхом сексуального насильства.

Будівля Європейського суду з прав людини, Страсбург, Франція. (прим. - ЮрФем)
Фото: [Shutterstock](#)

Європейський суд з прав людини. Сексуальне насильство – це не тільки (міжнародний) злочин, який веде до індивідуальної кримінальної відповідальності правопорушника. Сексуальне насильство також може вести до відповідальності держави за порушення норм міжнародного права, зокрема зобов'язань за міжнародними договорами з прав людини, такими як Європейська конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ). Зокрема, сексуальне насильство може становити порушення статті 3 ЄКПЛ, яка містить заборону застосування тортур, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження або покарання²⁵⁷, або статті 8 ЄКПЛ в частині, що стосується поваги до приватного життя особи, що також охоплює право на повагу до фізичної та психічної цілісності або недоторканності особи та право на сексуальну автономію²⁵⁸. Сексуальне насильство призводить до відповідальності держави, якщо такі дії вчиняються представниками держави, скажімо правоохоронцями чи військовими, або у випадку, якщо держава не

²⁵⁷ Див., наприклад: *Айдін проти Туреччини* (*Aydin v Turkey*), 23178/94, рішення від 25.09.1997; *Маслова та Налбандов проти Росії* (*Maslova and Nalbandov v Russia*), 839/02, рішення від 24.01.2008; *О'Кіф проти Ірландії* (*O'Keefe v Ireland*), 35810/09, рішення від 28.01.2014.

²⁵⁸ *М. С. проти Болгарії* (*M. C. v Bulgaria*), 39272/98, рішення від 04.12.2003; *Е. Г. проти Молдови* (*E. G. v. Republic of Moldova*), 37882/13, рішення від 13.04.2021.

виконує своїх позитивних зобов'язань щодо попередження та розслідування випадків сексуального насильства.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) – міжнародний суд, уповноважений розглядати питання дотримання державою зобов'язань за ЄКПЛ. На відміну від МКС, який вирішує питання кримінальної відповідальності фізичних осіб і не може притягати до відповідальності держави за дії, що становлять міжнародні злочини, ЄСПЛ компетентний вирішувати лише питання відповідальності держави як утворення. Ця відповідальність є у самій своїй суті цивільною і полягає в зобов'язанні відновити порушені права, наприклад, шляхом припинення дій, що становлять порушення, чи виплати компенсації.

На сьогодні на розгляді ЄСПЛ перебуває п'ять міждержавних справ, сформованих на основі десяти заяв, поданих Україною проти Росії, та близько 8,5 тис. індивідуальних заяв про порушення прав людини, пов'язаних з російською агресією проти України, яка розпочалась у 2014 році²⁵⁹. Поки що немає достовірної інформації про те, чи містять ці міждержавні та індивідуальні заяви скарги про сексуальне насильство як порушення прав людини.

З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну зафіксовано щонайменше сотню випадків сексуального насильства, однак це, за словами спеціальної представниці Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства в умовах конфлікту Праміли Паттен, лише «верхівка айсберга»²⁶⁰. Разом з тим існують деякі складнощі з притягненням до відповідальності росії за ЄСПЛ за сексуальне насильство, що вчиняється її військовими в Україні в умовах війни.

Перша перешкода пов'язана з позицією ЄСПЛ про те, що Конвенція не застосовується до дій держав під час активної фази бойових дій, іншими словами – держави не зобов'язані дотримуватись положень ЄКПЛ під час самих бойових дій. На думку Суду, активні бойові дії між державами на певній території є несумісними зі здійсненням цими державами ефективного контролю над цією територією, тоді як здійснення такого контролю є підставою для поширення юрисдикції держави на цій території і, як наслідок, застосування Конвенції до дій держав на цій території²⁶¹. Крім того, на думку Суду, ведення активних бойових дій також унеможлиблює здійснення представниками держави влади і контролю над особами, що потерпають від таких бойових дій²⁶².

На думку авторки, такий підхід ЄСПЛ не є застосовним до сексуального насильства в умовах війни. Акт згвалтування чи іншого сексуального

²⁵⁹ Пресреліз ЄСПЛ про міждержавні справи, ст. 3.

²⁶⁰ Повідомлення про сексуальне насильство в Україні стрімко зростають, повідомляє Рада Безпеки (*Reports of sexual violence in Ukraine rising fast, Security Council hears*), 06.06.2022.

²⁶¹ Грузія проти Росії II (*Georgia v Russia II*), 38263/08, рішення від 21.01.2021, § 137; Шавлохова та інші проти Грузії (*Shavlokhova and others v Georgia*), 45431/08 та ін., рішення від 05.10.2021, § 33.

²⁶² Грузія проти Росії II (*Georgia v Russia II*), 38263/08, рішення від 21.01.2021, § 137.

насильства у своїй суті передбачає, що порушник здійснює фізичну владу та контроль над потерпілою особою, та фактично являє собою фізичне позбавлення особистої свободи потерпілої особи. Відповідно до усталеної практики Суду, застосування сили до особи, яка знаходиться під фізичним контролем представника держави, зокрема й члена збройних сил, веде до здійснення державою юрисдикції над особою і, як наслідок, до застосування Конвенції та до зобов'язання держави забезпечити дотримання релевантних прав людини²⁶³. На думку авторки, це означає, що ЄКПЛ застосовується до дій росії у випадках вчинення її військовими сексуального насильства під час війни в Україні.

Інша перешкода пов'язана з виключенням росії з Ради Європи, результатом чого також є припиненням участі росії в ЄКПЛ із 16 вересня 2022 року²⁶⁴. Після цієї дати росія, попри те, що вона продовжує здійснювати контроль над частинами українських територій, не зобов'язана дотримуватись положень ЄКПЛ, а тому ЄСПЛ не може притягати росію до відповідальності за порушення ЄКПЛ, що можуть мати місце після цієї дати. Водночас росія продовжує бути зобов'язаною нормами ЄКПЛ, а отже й відповідальною за порушення ЄКПЛ, які вона вчинила до 16 вересня 2022 року. Щоправда, є сумніви щодо виконання росією рішень ЄСПЛ у майбутньому.

Міжнародний суд ООН. Ще одна міжнародна судова установа, до якої звернулася Україна для захисту своїх прав та інтересів від збройної агресії російської федерації, – це Міжнародний суд ООН. Цей суд уповноважений розглядати міждержавні спори та виносити рішення щодо міжнародно-правової відповідальності держави. На відміну від МКС, цей суд не притягає до відповідальності фізичних осіб. На відміну від ЄСПЛ, Міжнародний суд ООН розглядає лише позови, подані державами, і не уповноважений розглядати індивідуальні скарги від фізичних чи юридичних осіб.

На сьогодні на розгляді Міжнародного суду ООН перебувають два позови, подані Україною проти росії у 2017 та 2022 роках. Перший, що перебуває на стадії розгляду по суті, стосується порушення росією Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 1965 року у зв'язку із систематичним переслідуванням та порушенням прав етнічних та інших спільнот на території Криму, які, зокрема, відкрито засуджують російську агресію, а саме – кримських татар, проукраїнських активістів та україномовного населення Криму. У цьому ж позові Україна заявляє про порушення росією Міжнародної конвенції про боротьбу з

²⁶³ *Аль-Скейні та інші проти Великої Британії (Al-Skeini and Others v United Kingdom)*, 55721/07, рішення від 07.07.2011, § 136.

²⁶⁴ Рішення ЄСПЛ про наслідки припинення членства Російської Федерації в Раді Європи у світлі статті 58 ЄКПЛ (Resolution of the European Court of Human Rights on the consequences of the cessation of membership of the Russian Federation to the Council of Europe in light of Article 58 of the European Convention on Human Rights), 22.03.2022.

фінансуванням тероризму від 1999 року шляхом підтримки, фінансування, озброєння тощо збройних угруповань, що здійснюють контроль над частинами Донецької та Луганської областей.

Будівля Міжнародного суду ООН, Гаага, Нідерланди. (прим. - ЮрФем)
Фото: [Shutterstock](#)

У частині цього позову, що стосується скарг про терористичні акти, які вчиняються так званими ДНР та ЛНР проти цивільного населення, згадуються випадки катування та сексуального насильства²⁶⁵. Сексуальне насильство не є основним предметом цього позову, однак цілком можливо, що Міжнародний суд ООН розгляне питання відповідальності росії за підтримку й фінансування збройних угруповань, які вчиняють такі акти проти цивільного населення на сході України.

²⁶⁵ Справа про застосування Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації та Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму (*Case Concerning Application of the International Convention for the Suppression of Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*) (Україна проти Російської Федерації), Меморандум України від 12.08.2018, §§ 49-50.

Інший позов був поданий Україною за кілька днів після початку повномасштабної агресії росії в лютому 2022 року на підставі Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 1948 року. Ця Конвенція покладає на держави-учасниці, серед яких і росія, зобов'язання запобігати злочину геноциду та притягати до відповідальності за нього. Як вже зазначалось раніше, сексуальне насильство може становити один зі способів вчинення геноциду, якщо такі дії вчиняються з наміром досягти фізичного знищення певної захищеної групи. Однак позов поданий Україною до росії не містить заяв про вчинення геноциду представниками російської держави проти українського народу, а стосується використання росією неправдивих і сфальсифікованих тверджень про геноцид на територіях так званих ДНР та ЛНР як приводу для широкомасштабного військового вторгнення в Україну²⁶⁶. Однак зважаючи на те, що дедалі більше доказів вказують на те, що звірства, які вчиняє росія в Україні, є геноцидом²⁶⁷, цілком можливо, що первинний позов України буде доповнений відповідними заявами.

Висновки. Сексуальне насильство, залежно від обставин, в яких воно вчиняється, може становити міжнародний злочин та порушення прав людини. На сьогодні існує кілька міжнародних судових механізмів забезпечення відповідальності за порушення міжнародно-правових норм, які гарантують захист від сексуального насильства. МКС розслідує випадки сексуального насильства під час війни в Україні як воєнний злочин. У разі наявності доказів про те, що сексуальне насильство вчиняється в контексті широкомасштабного чи систематичного нападу на цивільне населення України або ж з наміром знищення українського народу, такі дії можуть кваліфікуватись відповідно як злочини проти людяності або геноцид. Сексуальне насильство не є основним предметом позовів до росії в ЄСПЛ та Міжнародному суді ООН, але ймовірно, що принаймні останній розгляне питання відповідальності росії за підтримку збройних угруповань, які вчиняють такі дії проти цивільного населення на підконтрольних їм територіях на сході України.

²⁶⁶ Справа про звинувачення в геноциді відповідно до Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього (*Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*) (Україна проти Російської Федерації), Заява України від 26.02.2022. Див. також: Заява МЗС України щодо подання Меморандуму у справі проти Російської Федерації в Міжнародному Суді ООН за Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 02.07.2022.

²⁶⁷ Незалежний правовий аналіз порушення Російською Федерацією Конвенції про геноцид в Україні та обов'язку запобігти (травень 2022 року). Див. також: Denys Azarov et al, 'Genocide committed by the Russian Federation in Ukraine: Legal Reasoning And Historical Context', 15 September 2022.

Російська агресія та індивідуальні репарації: потреби постраждалих та варіанти їх забезпечення за міжнародним правом

Катерина Бусол

*членкиня «ЮрФем», старша викладачка Факультету правничих наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
наукова співробітниця Інституту досліджень Східної та Південно-Східної Європи ім. Ляйбніца*

У цій статті аналізується поступ України в забезпеченні відповідальності за порушення законів і звичаїв війни та міжнародні злочини, вчинені під час російської агресії. Спеціальною призмою дослідження є динаміка успіху України в організації програм репарацій для підтримки постраждалих. Спочатку детально розкрито ключові зобов'язання України і росії та вимоги міжнародного права щодо надання жертвам ефективних засобів правового захисту, зокрема в контексті перехідного правосуддя. Розглянуто поступове розширення фокусу української влади та правозахисної спільноти з кримінального правосуддя до більш комплексної підтримки різних груп постраждалих. Наголошується на необхідності термінового напрацювання Україною всього спектру репараційних заходів, не зациклюючись тільки на компенсації. У цій публікації також роз'яснюється, чому більше репарацій повинні надаватись шляхом спрощеної адміністративної процедури, а не судової, чому Україні варто якнайшвидше забезпечити невідкладні проміжні репарації та чому на всіх етапах цих процесів ключовими є голос потерпілих і сенситивна гендерна призма.

Вступ. Усе більше дискусій і зусиль сконцентровано на примушуванні російської федерації відшкодувати Україні масштабну та багаторівневу шкоду, завдану збройною агресією²⁶⁸. У цьому контексті, як наголошує світові міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба, обов'язково потрібно враховувати весь часовий спектр російської агресії та її наслідків – від 2014 року²⁶⁹.

²⁶⁸ Звернення Президента України 20.05.2022 «Пропонуємо державам-партнерам визнати, що Росія повинна понести матеріальну відповідальність за скоєні нею злочини». URL: <https://www.president.gov.ua/news/proponuyemo-derzhavam-partneram-viznati-sho-rosiya-povinna-p-75221>; Joint Statement from Denmark, the Kingdom of the Netherlands, Germany, and Ukraine on the High-Level Side Event: Cooperation for Accountability in Ukraine (22.09.2022). URL: <https://www.government.nl/documents/diplomatic-statements/2022/09/22/joint-statement-cooperation-for-accountability-in-ukraine?fbclid=IwAR3OJCfEwUbBVNSyiqGssJkmgCannPUerSqeZdYD99MWfFcoOHTEdI8yJSc>

²⁶⁹ Kuleba Suggests Creation of a Special Tribunal for the Russian Government and Lays Out 5 of Its Parameters, European Pravda (14.07.2022). URL: <https://www.eurointegration.com.ua/eng/news/2022/07/14/7143176/>

Цей напрям роботи, як і все більш активне пов'язане з ним згадування слова «репарації», є надзвичайно важливими.²⁷⁰ Проте наразі такі ініціативи, зокрема масштабна Ukraine Recovery Conference у швейцарському місті Лугано²⁷¹, стосуються переважно інфраструктурної відбудови України та надання відшкодувань Україні як державі. І таке мислення – української влади та її міжнародних партнерів – варто розширити. Необхідно наголошувати, що відновлення України неодмінно має охоплювати підтримку конкретних осіб – постраждалих від злочинів, вчинених під час російсько-українського збройного конфлікту з 2014 року та пов'язаних із ним.

Жінки, що зазнали сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, на території інших держав щодня стикаються із проблемами доступу до правосуддя та надання репарацій постраждалим.

(прим. - ЮрФем)

Фото: [Gwenn-Dubourthoumieu/IRIN](#)

Методологія. У цьому дослідженні аналізуються міжнародно-правові вимги щодо забезпечення репарацій для потерпілих від тяжких порушень прав людини, воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду та (не)дотримання цих вимог щодо потерпілих від російсько-українського збройного конфлікту. Ця аналітика також окреслює основні питання, які, вірогідно, постануть у процесі визначення категорій жертв злочину агресії та

²⁷⁰ Chiara Giorgetti, Markiyan Kliuchkovsky, Patrick Pearsall, Launching an International Claims Commission for Ukraine, *Just Security* (20.05.2022). URL:

<https://www.justsecurity.org/81558/launching-an-international-claims-commission-for-ukraine/>

²⁷¹ Ukraine Recovery Conference. URL: <https://ua.urc2022.com/>

їхніх потенційних прав на репарації у випадку запуску роботи спеціального трибуналу щодо злочину агресії, до створення якого Україна активно закликає²⁷².

Незважаючи на вражаюче збільшення патернів і територіального спектру міжнародних злочинів та віктимізації після повномасштабного вторгнення російської федерації до України, дослідження вивчає потреби, прогрес і виклики в наданні репарацій як під час першої фази агресії Росії (2014–2021), так і після 24 лютого 2022 року. Такий комплексний підхід пояснюється основами перехідного правосуддя та його засадничим принципом центральності ролі й інтересів усіх постраждалих²⁷³.

Важливим також є одне термінологічне та перекладацьке уточнення. У міжнародно-правових документах й аналітиці часто можна зустріти паралельне вживання понять victims (жертви) і survivors (що в ідеалі мало б перекладатись українською як «ті, що вижили»²⁷⁴, але зазвичай перекладається як «постраждали») ²⁷⁵. У міжнародному кримінальному процесі, зокрема в документах і практиці Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), використовується термін victims (наприклад, «Victims and Witnesses Unit», «reparations to victims») ²⁷⁶. Проте у сфері підтримки людей, які пройшли крізь тяжкі порушення своїх прав, до них часто звертаються як до survivors, тобто як до тих, хто подолав труднощі, хто зміг вижити. У такий спосіб робиться вагомий мовний і психологічний акцент на тому, що особа вже перемогла тим, що пережила нелюдські страждання. В українському вжитку термін «ті, хто вижив» не набув поширення, а поняття «потерпіла/ий» має вужчий, кримінально-процесуальний характер. Тому так склалося, що в українському вжитку переважають переклади «жертва» та «постраждала/ий», які мають важку і певною мірою ревіктимізуючу конотацію, пов'язану зі стражданням. У межах цієї статті поняття «жертви» та «постраждалі» вживаємо як взаємозамінні, окрім випадків, де їхній ужиток чітко визначений положеннями матеріального та/або процесуального права.

Репарації постраждалим від злочинів, пов'язаних із російсько-українським збройним конфліктом

Міжнародне право та світова практика надання репарацій. Низка міжнародно-правових договорів передбачають обов'язок держав-учасниць

²⁷² President of Ukraine, Speech by the President of Ukraine at the General Debate of the 77th session of the UN General Assembly (22.09.2022). URL:

<https://www.president.gov.ua/en/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-zagalnih-debatah-77-yi-sesiyi-7790>

²⁷³ Guidance Note of the Secretary-General “United Nations Approach to Transitional Justice” (2010), ст. 2. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/682111?ln=en>

²⁷⁴ Слово «виживший» є русизмом.

²⁷⁵ Див., наприклад: The Murad Code. URL:

<https://static1.squarespace.com/static/5eba1018487928493de323e7/t/5efa1554a8553428c9395936/1593447765159/English+DraftMuradCode%2BBackgroundPaper+June2020+Website.pdf>; The Hague Principles on Sexual Violence. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>; The International Protocol on the Documentation and Investigation of Sexual Violence in Conflict. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

²⁷⁶ Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року, ст. 43.6, 75. URL:

<https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

гарантувати особам ефективні засоби правового захисту (remedies), зокрема відшкодування шкоди, репарації (reparation), у випадку порушення їхніх прав. Ця вимога стосується також випадків, коли шкода була завдана самими державами чи їхніми посадовими особами.

Жінки та діти, що зазнали сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, відчувають постійну провину та ганьбу. (прим. - ЮрФем)
Фото: [Roberto Schmidt/AFP](#)

Ефективні засоби правового захисту гарантуються інструментами у сфері прав людини (зокрема Міжнародним пактом про громадянські і політичні права²⁷⁷, Конвенцією ООН проти катувань²⁷⁸, Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок²⁷⁹, Конвенцією про права дитини²⁸⁰). Також ці ефективні засоби правового захисту передбачені й багатосторонніми договорами міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), себто галузі законів і звичаїв ведення війни (зокрема, Положенням про закони і звичаї війни на суходолі IV Гаазької конвенції²⁸¹ та Першим протоколом до Женевських конвенцій²⁸²). І Україна, і росія є учасницями

²⁷⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, ст. 2.3. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

²⁷⁸ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання 1984 року, ст. 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

²⁷⁹ Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, ст. 2. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

²⁸⁰ Конвенція про права дитини 1989 року, ст. 39. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

²⁸¹ IV Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року, ст. 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

²⁸² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977, ст. 91. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

згаданих та інших міжнародних договорів, які вимагають від держав забезпечити ефективні засоби правового захисту та репарації за встановлені порушення.

Україна також визнала юрисдикцію МКС щодо подій на своїй території. Відповідно до Римського статуту, МКС є першим постійним міжнародним кримінальним судом, у якому жертви, нарівні з прокуратурою та стороною захисту, є учасниками процесу та можуть отримати репарації за результатами його перебігу²⁸³.

Таке зростаюче посилення голосу потерпілих і їхніх прав на репарації, зокрема у практиці МКС, сприяло прийняттю спеціалізованих міжнародно-правових інструментів із питань репарацій. Ключовим таким документом стали Базові принципи та керівництво щодо права жертв тяжких порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права на ефективні засоби правового захисту та репарації, прийняті ГА ООН у 2005 році (далі – Базові принципи щодо репарацій)²⁸⁴. У 2014 році Генеральний секретар ООН опублікував ще один важливий – і більш спеціалізований – документ: Керівну записку щодо репарацій за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (далі – СНПК)²⁸⁵.

Акцент на репараціях і деталізація їхніх форм та процедур збільшувались паралельно з активізацією і формалізацією процесів перехідного правосуддя. Перехідне правосуддя – це система судових і, що особливо важливо, несудових способів подолання травм і посилення соціальної єдності у відповідь на непрості події, як-то збройний конфлікт або зміна репресивного режиму та перезавантаження державного й соціального устрою. Перехідне правосуддя охоплює кілька ключових компонентів: відповідальність, встановлення істини та меморіалізацію, забезпечення інституційних реформ і гарантій неповторення, а також надання репарацій постраждалим²⁸⁶.

У 2012-му Рада ООН із прав людини створила посаду Спеціального доповідача з питань правди, правосуддя та репарацій²⁸⁷. Уже 2014 року

²⁸³ Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року, ст. 68, 75. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

²⁸⁴ Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, UNGA Res 60/147 (2005). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation>

²⁸⁵ Guidance Note of the Secretary-General “Reparations for Conflict-Related Sexual Violence” (2014). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Press/GuidanceNoteReparationsJune-2014.pdf>. Детальніше див.: Fionnuala Ní Aoláin, Catherine O'Rourke, Aisling Swaine, Transforming Reparations for Conflict-Related Sexual Violence: Principles and Practice (Harvard Human Rights Journal, Vol. 28/2015), pp. 97-146. URL: <https://harvardhrj.com/wp-content/uploads/sites/14/2009/09/transforming-reparations-for-conflict-related-sexual-violence-principles-and-practice.pdf>

²⁸⁶ Report of the Secretary-General “The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies”, S/2011/634 (2011), п. 17. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/542/87/PDF/N1154287.pdf?OpenElement>

²⁸⁷ OHCHR, Special Rapporteur on Truth, Justice and Reparation. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-truth-justice-reparation-and-non-recurrence>

Спецдоповідач представив звіт щодо репарацій за тяжкі порушення прав людини та серйозні порушення МГП. У звіті Спецдоповідач наголосив, що, незважаючи на зростаюче міжнародно-правове регулювання питань репарацій, реальна динаміка їх надання на практиці залишається «скандально» низькою²⁸⁸.

Основні види репарацій²⁸⁹:

1. *Реституція* – відновлення порушеного права, як-то поновлення на роботі або створення умов для повернення на територію, з якої людина була неправомірно вигнана, відбудова зруйнованого майна, максимальне повернення до того стану речей, який був до порушення.

2. *Компенсація* – фінансове відшкодування за завдану матеріальну і нематеріальну шкоду, особливо коли повернення до початкового стану речей, що був до порушення, неможливе або неповне.

3. *Реабілітація* – підтримка у відновленні особи, чиї права були порушені. Прикладами реабілітації є надання якісної медичної та психологічної допомоги постраждалим від катувань або забезпечення психологічних консультацій для пар (couple counseling), в яких хтось пережив СНПК.

4. *Сатисфакція* – здійснення важливих символічних кроків, які допомагають постраждалим відчувати, що їхні права визнані та/або відновлені. Прикладами сатисфакції є надання людині статусу учасниці бойових дій або потерпілої від певної категорії злочинів, як-то катувань або СНПК (що може передбачати додаткові пільги). Сатисфакцією також є визнання ролі людини в допомозі армії або повстанському руху. Таке визнання може закріплюватись спеціальним статусом або, наприклад, наголошуватись у публічних заходах або навчальних програмах, зокрема в курсах історії. Важливою формою сатисфакції також є публічне визнання провини і вибачення вищих посадових осіб за злочинну або руйнівну політику. Публічне вибачення як вид сатисфакції набуло особливого значення для країн, де відбувся перехід від репресивного / мілітаристського режиму до демократичного, а також у контексті деколонізації та визнання колишніми метрополіями своєї провини – та часто тривалої вигоди – від поневолення інших народів.

5. *Гарантії неповторення* – організація правових і ширших соціальних змін у суспільстві задля забезпечення неухильного та сталого верховенства права і неможливості поновлення порушень прав людини, репресивного режиму та/або збройного конфлікту.

²⁸⁸ Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence: Reparations for gross human rights violations and serious violations of international humanitarian law, 2014 (A/69/518), pp. 6, 48, 80, 81. URL:

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/564/67/PDF/N1456467.pdf?OpenElement>

²⁸⁹ Guidance note of the Secretary-General "The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies" (2010), ст. 8-9. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/682111?ln=en>

За формою репарації можуть бути індивідуальні та колективні, себто коли їх реципієнтом є певна громада, регіон або, наприклад, у випадку деколонізаційних процесів, ширше населення держави.

Репарації можуть призначатись за рішенням суду або під час адміністративних процедур. Другий, несудовий, варіант є пріоритетним з огляду на його незабюрократизованість, а отже – швидшу допомогу ширшому колу постраждалих.

Окремою категорією є невідкладні проміжні репарації (*urgent interim reparations*)²⁹⁰. Вони передбачають надання термінової допомоги, яка дозволяє усунути або принаймні пом'якшити гостру проблему, викликану порушенням, – наприклад, забезпечення екстреної контрацепції, безпечних умов проведення абортів, можливості перевіритись на наявність інфекцій, що передаються статевим шляхом²⁹¹. Невідкладні проміжні репарації є особливо важливими для жертв певних категорій злочинів, які потребують екстреної допомоги, як-от постраждалі від катувань або СНПК.

Усі елементи перехідного правосуддя та всі категорії репарацій мають бути взаємодоповнювальними і трансформаційними. Наприклад, Комісія Сьєрра-Леоне із встановлення істини та примирення рекомендувала уряду країни забезпечити комплексні трансформаційні репарації, які б покращили стан і посилили суб'єктність та проактивність жінок і дітей, жертв сексуального насильства, і жінок, які втратили годувальників через збройний конфлікт. Окрім розширення медичної та психологічної допомоги, а також освітніх можливостей, влада Сьєрра-Леоне прийняла законодавство про надання спеціальних мікрокредитів постраждалим, забезпечення гендерної рівності та підвищення залученості жінок до державного управління²⁹². Колумбія прийняла амбіційну широку програму репарацій, що охоплює реституцію земельних ділянок, встановлення істини та можливість обвинувачених у вчиненні міжнародних злочинів вплинути на вирок шляхом співпраці зі слідством, чесного викриття фактів і надання власних коштів для компенсацій постраждалим від їхніх злочинів²⁹³. Влада Перу у своєму Комплексному плані репарацій 2005 року визначила широкий спектр бенефіціарів репарацій: окрім безпосередньо постраждалих і їхніх родичів, на репарації мали право діти, народжені в результаті зґвалтування; діти, призвані до комітетів самооборони; особи, незаконно засуджені за обвинуваченнями в

²⁹⁰ Guidance Note of the Secretary-General "Reparations for Conflict-Related Sexual Violence" (2014), ст. 12-13. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Press/GuidanceNoteReparationsJune-2014.pdf>

²⁹¹ Guidance Note of the Secretary-General "Reparations for Conflict-Related Sexual Violence" (2014), ст. 12. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Press/GuidanceNoteReparationsJune-2014.pdf>

²⁹² Guidance Note of the Secretary-General "Reparations for Conflict-Related Sexual Violence" (2014), ст. 9. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Press/GuidanceNoteReparationsJune-2014.pdf>

²⁹³ Reparations, Responsibility & Victimhood in Transitional Societies, Colombia. URL: <https://reparations.qub.ac.uk/countries/colombia/#:~:text=With%20the%20peace%20agreement%20with,slated%20to%20run%20until%202021>

тероризмі або держзраді, та люди, які втратили свої документи через збройний конфлікт²⁹⁴.

Отже, наявні міжнародне право та практика держав у сфері перехідного правосуддя доводять, що репарації та інші елементи перехідного правосуддя мають бути сенситивними до різних категорій потерпілих залежно від віку, статі, гендеру, етнічних, релігійних, соціальних, регіональних особливостей, типу віктимізації. Центральність голосу потерпілих щодо дизайну та імплементації програм перехідного правосуддя є основою вкорінення таких програм у національний контекст і потреби реальних людей, а отже – фундаментом їх результативної допомоги.

Стан забезпечення репарацій в Україні. Наразі росія є основною порушницею міжнародного права в діючому збройному конфлікті²⁹⁵, а отже, відповідальною за відшкодування шкоди, завданої Україні як державі та численним індивідуальним постраждалим і їхнім громадам. Проте допоки росію – як державу та її вище політичне і військове керівництво - можна буде притягнути до відповідальності та стягнути необхідну компенсацію на практиці, Україна, за допомогою міжнародних партнерів, повинна сама працювати над забезпеченням репарацій жертвам найтяжчих злочинів. Ця вимога міжнародного права ґрунтується на згаданому вище ключовому принципі перехідного правосуддя і надання репарацій як його невід’ємного елемента – на принципі центральності голосу, потреб та інтересів постраждалих (a survivor-centric approach)²⁹⁶.

Україна не запровадила комплексної програми репарацій з 2014 року. Однак різні державні ініціативи з підтримки різних категорій постраждалих почали з’являтися і згодом, особливо у 2019–2021 роках, їхня кількість зростала. Це пояснюється двома основними чинниками. По-перше, поступовою формалізацією політики України щодо перехідного правосуддя. По-друге, збільшенням видимості постраждалих від різних категорій злочинів, зокрема незаконного затримання, катування та СНПК, і зростаючою адвокацією цими постраждалими своїх інтересів та вимогами щодо відповідної підтримки від держави.

Україна запустила цілий спектр різних ініціатив правового регулювання (lawfare initiatives) на збройну агресію росії на всіх доступних міжнародних судових й арбітражних майданчиках. За результатами деяких із цих ініціатив, наприклад, у МКС або Європейському суді з прав людини, можуть визначатись конкретні постраждалі та репарації для них. Проте, по-перше,

²⁹⁴ International Center for Transitional Justice, *Reparations in Peru: From Recommendations to Implementations* (2013), ст. 6. URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_Report_Peru_Reparations_2013.pdf

²⁹⁵ OHCHR, *Ukraine: Update to the Human Rights Council Special Session Special Session (12.05.2022)*. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2022/05/ukraine-update-human-rights-council-special-session>

²⁹⁶ Guidance Note of the Secretary-General “United Nations Approach to Transitional Justice” (2010), ст. 2. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/682111?ln=en>

таке визначення в доступних міжнародних судах вимагає тривалого часу. По-друге, воно становить рішення у конкретній справі, не дає цілісного бачення масштабів віктимізації і забезпечує формування цілісної політики багаторівневого правового реагування на порушення (хоч і може сприяти такому реагуванню).

Визнаючи потребу в синхронізації правових ініціатив реагування на російську агресію, у 2019 році Президент Зеленський ініціював розробку дорожньої карти перехідного правосуддя України. Спеціальна робоча група в рамках Комісії з питань правової реформи²⁹⁷ мала гармонізувати в цьому документі основи всіх чотирьох стовпів перехідного правосуддя, зокрема репарацій. Після затвердження дорожньої карти Президентом Уряд розробить на її основі детальний план дій. Хоча наразі дорожня карта є непублічною, із коментарів її авторів складається враження²⁹⁸, що з-поміж різних видів репарацій документ пріоритезує саме фінансову компенсацію. У документі також ідеться про різні типи раніше непріоритезованих злочинів та гендерну призму перехідного правосуддя і постконфліктного відновлення України. Таке бачення важливе і для видимості певних категорій потерпілих, зокрема від СНПК, і для сталого залучення жінок на всіх етапах розробки та впровадження відповідних репараційних і трансформаційних ініціатив.

Влада України також намагалась прискорити процеси перехідного правосуддя, розробки репарацій та посилення гендерної призми в питаннях відповідальності та примирення шляхом прийняття проєкту Закону «Про державну політику перехідного періоду». Проте законопроєкт отримав чималу критику правозахисної спільноти України як недостатньо деталізований та неузгоджений із дорожньою картою²⁹⁹. Венеційська комісія й ООН наголосили, що законопроєкт недостатньо сфокусований на постраждалих, оскільки його автори не мали таргетованої стратегії залучення різних категорій жертв до його розробки, і не деталізує належно політики щодо репарацій³⁰⁰.

Низка інших національно-правових актів, зокрема Національна стратегія у сфері прав людини та Стратегія деокупації та реінтеграції АПК,

²⁹⁷ Питання Комісії з питань правової реформи: Указ Президента України від 07.09.2019 № 584/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949>

²⁹⁸ Покарання для воєнних злочинців, компенсації для жертв і пам'ятники для героїв – яким буде правосуддя після війни. Інтерв'ю постійного представника президента в Криму Антона Кориневича (08.07.2020). URL: <https://babel.ua/texts/46817-pokarannya-dlya-voyennih-zlochinciv-kompensaciji-dlya-zhertv-i-pam-yatniki-dlya-gerojiv-yakim-bude-pravosuddya-pislya-viyni-interv-yu-postiynogo-predstavnika-prezidenta-v-krimu-antona-korinevicha>

²⁹⁹ Right to Protection, Analysis of the Draft Law of Ukraine “On the Principles of the State Policy of Transition Period” (20.09.2021). URL: <https://r2p.org.ua/transition-period-policy-analysis/?lang=en>

³⁰⁰ OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine (1 August 2021-31 January 2022), pp. 46-49. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/report-human-rights-situation-ukraine-1-august-2021-31-january-2022>; European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), Ukraine - Opinion on the draft law “On the Principles of State Policy of the Transition Period” adopted by the Venice Commission at its 128th Plenary Session (Venice and online, 15-16 October 2021), pp.17, 51, 62. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2021\)038-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2021)038-e)

поступово визнають проблеми репарацій³⁰¹. Але, як і згадана дорожня карта перехідного правосуддя, ці інструменти переважно асоціюють репарації (хибно) виключно з компенсацією. Позитивним моментом є той факт, що обидва згадані документи наголошують на необхідності запровадження в Україні політики перехідного правосуддя, що автоматично означає введення комплексних репараційних заходів, а не лише одного їх типу у формі компенсації.

Для гендерної призми перехідного правосуддя та репараційної політики важливо, що у 2016 і 2020 роках Україна прийняла національні плани дій для впровадження порядку денного «Жінки, мир, безпека» відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН № 1325³⁰². Ці документи також не деталізують комплексного розуміння політики та кроків української влади щодо реституції, сатисфакції, компенсації, реабілітації та гарантій неповторення. Проте обидва плани дій неодноразово наголошують на проблематиці СНПК, участі жінок у миробудівництві та на необхідності якнайшвидшого впровадження гендерно-сенситивної політики перехідного правосуддя. Останнє ж, за міжнародним правом, передбачає повноцінне введення різних типів репарацій із різними процедурами їх надання.

Як було коротко зазначено вище, Україна ще не запровадила комплексної програми репарацій, проте має розрізнені ініціативи підтримки різних постраждалих. Так, наприкінці 2019 року Уряд оголосив про нову програму захисту людей, які були незаконно позбавлені волі внаслідок збройної агресії Росії³⁰³. За її умовами, за результатами державної та громадської оцінки справи постраждалої особи, звільнена з місць несвободи людина могла отримати разову грошову допомогу в розмірі 100 тис. грн. Станом на грудень 2021 року, цією програмою вже скористались 209 постраждалих, а на розгляді перебували ще 46 заявок³⁰⁴. Також у 2018-му були запроваджені державні стипендії імені Левка Лук'яненка³⁰⁵. До 100 щомісячних виплат розміром у три прожиткові мінімуми могли

³⁰¹ Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: Указ Президента України від 24.03.2021 № 117/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>

³⁰² Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 № 113-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80#Text>; Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2016 № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>

³⁰³ Деякі питання соціального і правового захисту осіб, позбавлених свободи внаслідок збройної агресії проти України, після їх звільнення: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.2019 № 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1122-2019-%D0%BF#Text>.

³⁰⁴ Global Survivors Fund, Ukraine Study on the Status of and Opportunities for Reparations for Survivors of Conflict-Related Sexual Violence (2022), ст. 61. URL: https://static1.squarespace.com/static/5ff7d9f4dd4cdc650b24f9a4/t/62c3d1610bf4cc740f73fb56/1657000313991/GSFReporUkraine_ENG.pdf

³⁰⁵ Про державні стипендії імені Левка Лук'яненка: Указ Президента України від 07.12.2019 № 417/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417/2018#Text>

надаватись щороку людям, які були або досі є незаконно ув'язненими росією або підконтрольними їй силами через свою громадянську позицію³⁰⁶.

Такі програми є важливим зрушенням у побудові репараційної політики, проте вони містять і очевидні недоліки. Зокрема, вони доволі незначні у своїй допомозі, а до того ж часто ще й обмежені в часі. Також зазначені програми доступні лише для окремих груп потерпілих від певних злочинів (часто – незаконне утримання у місцях несвободи або катування). Окрім цього, згадані програми часто надмірно фокусуються на причині віктимізації постраждалих, як-от прояв їхньої проактивної громадянської позиції. Натомість важливо забезпечити, щоб у загальній системі репарацій усі жертви тяжких порушень прав людини, серйозних порушень МГП і міжнародних злочинів мали право на відшкодування шкоди, незалежно від того, чи висловлювали вони свої політичні переконання.

Досягнення та виклики розробки і реалізації перерахованих ініціатив потрібно врахувати для укладення комплексної програми репарацій для всіх постраждалих України.

Перспективи забезпечення репарацій в Україні. Україні необхідно невідкладно відновити та прискорити затвердження концепції перехідного правосуддя у формі згаданої дорожньої карти та перейти до погодження детального імплементаційного плану дій щодо всіх чотирьох його складових. Розробка комплексної програми репарацій буде багаторівневою та непростю. З-поміж великої кількості викликів основними є такі.

По-перше, будь-які подальші кроки щодо перехідного правосуддя та його елементів повинні базуватись на ґрунтовному заслуховуванні та врахуванні побажань і потреб постраждалих. Брак чіткої централізації ініціатив у сфері перехідного правосуддя та репарацій навколо жертв був одним з основних елементів критики ООН і Венеційської комісії попередніх законопроектів України з цих питань³⁰⁷. І влада України, і правозахисні організації мають усвідомити, що, незважаючи на всі добрі наміри, вони не можуть бути передавачами голосів постраждалих. Натомість потрібна таргетована багаторівнева політика безпосереднього залучення жертв до кристалізації та імплементації репараційних заходів, які покликані їм допомогти. У цьому процесі необхідно забезпечити репрезентативність різних категорій постраждалих залежно від регіону, типу злочину, віку, статі, гендеру, релігії та інших важливих ідентифікуючих ознак.

³⁰⁶ Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Стипендії імені Левка Лук'яненка за січень отримало 13 "бранців Кремля" (21.01.2022). URL: <https://minre.gov.ua/news/stypendiyi-imeni-levka-lukyanyenka-za-sichen-otrymalo-13-branciv-kremlya>

³⁰⁷ OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine (1 August 2021-31 January 2022), pp. 46-49. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/report-human-rights-situation-ukraine-1-august-2021-31-january-2022>; European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), Ukraine - Opinion on the draft law "On the Principles of State Policy of the Transition Period" adopted by the Venice Commission at its 128th Plenary Session (Venice and online, 15-16 October 2021), pp.17, 51, 62. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2021\)038-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2021)038-e)

По-друге, будь-яка програма репарацій – і, ширше, візія перехідного правосуддя – повинна детально враховувати віктимізацію й потреби постраждалих від початку російської агресії, себто з 2014 року.

По-третє, хоча превалююча кількість доказів свідчить про численні порушення законів і звичаїв війни та вчинення міжнародних злочинів саме росією³⁰⁸, політика перехідного правосуддя та репарацій має охоплювати всіх жертв, зокрема тих, хто, ймовірно, постраждав від порушень з боку української сторони³⁰⁹.

По-четверте, окреме питання може постати з визначенням постраждалих від злочину агресії та обсягу їхніх прав на репарації. Якщо ініціатива України і її міжнародних партнерів щодо створення спеціального трибуналу для забезпечення відповідальності вищого політичного і військового керівництва росії буде вдалою, для запуску трибуналу необхідно буде визначити спектр, роль і права жертв на різних етапах його роботи. У міжнародному праві історично склалося бачення, що жертвою злочину агресії є держава. Проте створення МКС і віднесення до його юрисдикції, нарівні з воєнними злочинами, злочинами проти людяності та геноцидом, злочину агресії свідчить про можливий новий розвиток. А саме, що конкретні постраждалі можуть не просто претендувати на статус жертви та брати участь у процесі МКС щодо агресії, але й претендувати на репарації за його результатами³¹⁰. Також може постати питання про те, хто саме може вважатися жертвою агресії росії. Ймовірно, що це не тільки безпосередні жертви міжнародних злочинів, а і внутрішньо переміщені особи та українці, які були змушені стати біженцями. Проте також імовірно, що порушуватиметься питання про можливе включення до категорій жертв примусово мобілізованих російських військових, членів родин таких убитих військових або інших осіб³¹¹. Хоча ці питання в рамках потенційного спецтрибуналу щодо агресії не будуть напряду впливати на визначення національної репараційної

³⁰⁸ OHCHR, Ukraine: Update to the Human Rights Council Special Session (12.05.2022). URL: <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2022/05/ukraine-update-human-rights-council-special-session>

³⁰⁹ OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine (16 November 2019 to 15 February 2020), п. 60. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/29thReportUkraine_EN.pdf; Human Rights Watch, End Cluster Munition Attacks in Ukraine (11 May 2022). URL: <https://www.hrw.org/news/2022/05/11/end-cluster-munition-attacks-ukraine>; Bethan McKernan, Rape as Weapon: Huge Scale of Sexual Violence Inflicted in Ukraine Emerges (*The Guardian*, 4 April 2022). URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/apr/03/all-wars-are-like-this-used-as-a-weapon-of-war-in-ukraine>

³¹⁰ Shane Darcy, Accident and Design: Recognising Victims of Aggression in International Law, *International & Comparative Law Quarterly* (Volume 70, Issue 1, January 2021, pp. 103-132). URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/accident-and-design-recognising-victims-of-aggression-in-international-law/60C8B5B7B1BE92359651ABB20C2EAE1D>

³¹¹ Frédéric Mégret, What Is the Specific Evil of Aggression? in Claus Kreß and Stefan Barriga (eds), *The Crime of Aggression: A Commentary* (Cambridge University Press 2016). URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/crime-of-aggression/what-is-the-specific-evil-of-aggression/50C0BD7610AB74B143B2B6C1025CC2B4>; Tom Dannenbaum, The Criminalization of Aggression and Soldiers' Rights, *European Journal of International Law* (Volume 29, Issue 3, August 2018). URL: <https://academic.oup.com/ejil/article/29/3/859/5165636>

політики України, їхня динаміка може впливати на національну дискусію щодо репарацій і ширших аспектів перехідного правосуддя.

Висновки. Україна зробила вагомі кроки у подоланні безкарності за порушення законів і звичаїв війни та міжнародні злочини, які вчиняються в ході російської агресії. Донедавна основний фокус цих кроків був на забезпеченні індивідуальної кримінальної відповідальності конкретних посадових осіб, причетних до скоєння зазначених злочинів. Проте поступово Україна усвідомила потребу в гармонізації таких правових зусиль у сфері відповідальності та необхідність її розширення. Саме тому 2019 року розпочалася комплексна робота з формування політики перехідного правосуддя України, яка адресувала би питання подолання безкарності, встановлення істини, підтримку інституційних реформ і забезпечення репарацій потерпілим.

За винятком розрізнених ініціатив, спрямованих на допомогу переважно жертвам незаконних затримань, станом на жовтень 2022 року Україна не має комплексної репараційної політики. Розробка та невідкладне впровадження такої політики з гендерно-сенситивним підходом, яка враховує інтереси різних груп постраждалих з 2014 року, має стати пріоритетом для України та її міжнародних партнерів.

Рекомендації. Україні та її міжнародним партнерам до стягнення з росії всіх необхідних відшкодувань для компенсації шкоди, завданої їй збройною агресією, варто:

- Ініціювати національні консультації щодо пріоритетів державної репараційної політики.
- Забезпечити безпосередню участь у таких консультаціях різних груп постраждалих залежно від видів злочинів, віку, статі, гендеру, регіону походження, релігії та інших важливих відмітних рис. Участь громадських організацій на всіх етапах цього процесу є також необхідною, проте такі організатори не можуть бути заміниками або ретрансляторами позицій постраждалих.
- Переконатись, що до консультацій долучені постраждалі від різних видів злочинів із 2014 року, а не тільки після повномасштабного вторгнення.
- Переконатись, що постраждалі, громадські організації, провідні науковці та практики залучаються на всіх етапах і розробки репараційної політики, і її імплементації.
- Організувати детальні соціальні опитування щодо ставлення населення України до примирення, перехідного правосуддя та репарацій.
- Забезпечити, щоб політика підтримки постраждалих не обмежувалась лише компенсацією, а охоплювала також інші форми репарацій – реституцію, сатисфакцію, реабілітацію та гарантії неповторення.
- Визначити категорії постраждалих, які потребують спеціальної підтримки – жертви СНПК, діти, літні люди, люди з інвалідністю та інші.

Репараційні програми мають розроблятися і впроваджуватися з максимальним урахуванням особливих потреб таких груп постраждалих.

- Забезпечити максимальну лібералізацію в наданні репарацій, зокрема підтримати їхнє допустиме надання у спрощеному, адміністративному порядку.

- Проаналізувати, які категорії потерпілих потребують невідкладних проміжних репарацій, визначити перелік таких термінових репарацій для відповідних груп і забезпечити їх прискорене надання.

- Проаналізувати можливості взаємодоповнення процесів кримінального правосуддя, встановлення істини та репарацій. Зокрема, щодо визнання провини, надання свідчень і готовності обвинувачених долучитись власними коштами до компенсацій або в інший спосіб до робіт репараційного характеру.

Аналітичне дослідження «Гендерний вимір війни»
проведено Аналітичним центром
Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем»
за підтримки Програми USAID «Справедливість для всіх»

Ця публікація була здійснена за підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках Програми «Справедливість для всіх».

Результати цього дослідження є висновками та позицією дослідницької команди і не обов'язково відображають погляди Агентства США з міжнародного розвитку або уряду Сполучених Штатів Америки.

Гендерний вимір війни: результати аналітичного дослідження / упоряд.
Аналітичний центр ЮрФем Асоціації жінок-юристок України ЮрФем.
Львів, 2023. 115 ст.

© Програма USAID «Справедливість для всіх», 2023
© Аналітичний центр «ЮрФем», 2023